

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM VE TÜRK FELSEFESİ ANABİLİM DALI

İBN SÎNÂCI DELÂLET NAZARİYESİNİN ORTAYA
ÇIKIŞI VE ELEŞTİRİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Nurefşan ÇALIŞKAN ORDU

Haziran 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM VE TÜRK FELSEFESİ ANABİLİM DALI

İBN SÎNÂCI DELÂLET NAZARİYESİNİN ORTAYA
ÇIKIŞI VE ELEŞTİRİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Nurefşan ÇALIŞKAN ORDU

Danışman

Doç. Dr. Harun KUŞLU

Haziran 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Nurefşan ÇALIŞKAN ORDU tarafından hazırlanan “İbn Sînâcî Delâlet Nazariyesinin Ortaya Çıkışı ve Eleştirisi” başlıklı bu yüksek lisans tezi İslam ve Türk Felsefesi anabilim dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Harun KUŞLU

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Mantık Anabilim Dalı

Üyeler:

Prof. Dr. Ferruh ÖZPİLAVCI

Marmara Üniversitesi, Mantık Anabilim Dalı

Prof. Dr. Eşref ALTAŞ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

Tez Savunma Tarihi: 11 / 06 / 2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin İSNAD yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnot kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Doç. Dr. Harun KUŞLU

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Nurefşan ÇALIŞKAN ORDU

ÖZET

İbn Sînâcî Delâlet Nazariyesinin Ortaya Çıkışı ve Eleştirisi

Çalışkan Ordu, Nurefşan

Yüksek Lisans Tezi, İslam ve Türk Felsefesi Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Harun KUŞLU

Haziran 2024

İbn Sînâ'nın lafzın delâlet yollarını açıklarken mantık kitaplarında ilk kez ortaya koyduğu mutabakat, tazammun ve iltizam ayrımı çeşitli eserlerinde dile getirerek şekillendirdiği, beş tümel ve tanım ile ilgili bahislerde de kullandığı özgün bir teori olarak ortaya çıkar. İbn Sînâ'nın ardından Gazzâlî teorisinin dakikleştirilmesi için bazı girişimlerde bulunur ve iltizam delâletinin ilimlerde/tanımlarda terkine yönelik eleştirinin ilk adımını atar. Onun teoriye dair yorumlarını farklı mantık eserlerinde ve fıkıh usulü gibi eserlerinin mantık bölümlerinde bulmak mümkündür. Son olarak Râzî, teoriyi detaylı bir incelemeye tâbî tutar, delâlet türlerini aklî ve vaz'î olarak sınıflandırır, iştirak problemine haysiyet kaydı çözümünü sunar, Gazzâlî'nin ortaya koyduğu iltizam eleştirisini ona belli noktalarda katılmakla beraber farklı katkılarla geliştirir. Böylece sonrakilere de onun eserleri vasıtasıyla aktararak tartışılmaya devam edilecek bir mesele bırakır.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, Gazzâlî, Râzî, delâlet, mutabakat, tazammun, iltizam, tanım

ABSTRACT

The Emergence and Criticism of the Theory of Avicennan Significance

Çalışkan Ordu, Nurefşan

Master's Thesis, Department of Islamic and Turkish Philosophy

Supervisor: Doç. Dr. Harun KUŞLU

June 2024

The distinction between correspondence, containment, and implication, which Avicenna first introduced in his books of logic, explains the ways in which words signify. It emerges as an original theory that he shaped by expressing it in his various works and used in his discussions on the five universals and definition. Following Avicenna, al-Ghazālī makes some attempts at developing the theory and takes the first step in criticizing the neglect of the signification of implication in the sciences/definitions. His comments on the theory can be found in different works of logic and in the logic chapters of his works such as the *usul al-fiqh*. Finally, al-Rhāzī analyzes the theory in detail, classifies the types of signification as *impositional (wad'iyya)* and *mental ('aqliyya)*, offers the solution of adding a condition (*min haythu huwa juz'uhu/ lāzimuhu*) to the treatment of equivocation, and develops al-Ghazālī's critique of implication with different contributions while agreeing with him on certain points. Thus, he leaves an issue that will be transmitted to the later scholars through his works and will continue to be discussed.

Key words: Avicenna, Ghazali, Rhazi, signification, correspondence, containment, implication, definition

ÖNSÖZ

İslam düşüncesine yönelik yapılan çalışmalar, dünü anlamaya yardımcı olduğu kadar bugüne de ışık tutar. 11. yüzyıldan itibaren mantıkta delâlet bahisleri olarak karşımıza çıkan konular günümüz mantık ve dil felsefesi alanlarında da çalışılmaya devam edilmektedir. Çalışmamın ilgili alanlardaki araştırmacılara faydalı olmasını niyaz ederim.

Bu tez, hepsinin adını zikretmemin burada mümkün olmadığı pek çok kişinin yardımı ve desteği sayesinde ortaya çıktı. Öncelikle aileme eğitim hayatımın başından bu yana her türlü desteği sağlayarak daima arkamda durdukları için teşekkürlerimi sunarım. Ardından tezin her satırını titizlikle okuyarak yapıcı eleştirileriyle bana yol gösteren saygıdeğer hocam Doç. Dr. Harun Kuşlu'ya, lisanstan itibaren ilmî hayatımda bana eşlik eden EDEP vakfındaki sınıf arkadaşlarım ve hocalarıma, lisans döneminde olduğu gibi yüksek lisans döneminde de bütün sorularıma içtenlikle cevap vererek tecrübeleriyle bana yol gösteren Büşra Varır'a, yüksek lisans sürecimde bana yoldaşlık eden Şeyma Efrens, Aliye Sevim, Hayrunnisa Akdoğan, Maşide Yüksel, Hacer Toprak, Betül Karden Dal ve Sena Nur Şensoy'a maddi manevi tüm destekleri için teşekkür ederim. Bunun yanı sıra sağladıkları sıcak çalışma ortamı için görev arkadaşlarıma ve dualarıyla yanımda olduklarını hep hissettiğim hafız talebelerime de teşekkürü borç bilirim. Son olarak çalışma boyunca hem ilmî anlamda kendisine danıştığım da yardımını esirgemeyen hem de yorulduğum anlarda varlığıyla bana sekînet veren yol arkadaşım ve kıymetli eşim Ali Taha Ordu'ya her daim yanımda olduğu ve desteğini hissettirdiği için arz-ı şükran ederim.

Bütün bunlara ek olarak şu an Gazze'de zulüm gören kardeşlerimin haklı davalarında muzaffer olmalarını ve beni de bu davaya hizmetkar kılmasını rabbimden niyaz eder, şehitlerimize rahmet dilerim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Haziran 2024

Üsküdar

İçindekiler

GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: DELÂLET TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞI: İBN SÎNÂ	8
GİRİŞ	8
İBN SÎNÂ'DA DELÂLET TEORİSİNİN ŞEKİLLENMESİ	10
Ayrımın Kaynağına Doğru Bir İpucu: <i>Kitâbü'n-necât</i>	11
Yalın Bir Anlatı: <i>el-Hikmetü'l-meşrikiyye</i>	13
Meselenin Tartışılması: <i>Kitabu's-Şifâ</i>	17
Delâlet Görüşünün Son ve Zirve İfadesi: <i>el-İşârât ve't-tenbîhât</i>	26
İKİNCİ BÖLÜM: DELÂLET TEORİSİNİN ELEŞTİRİSİ: GAZZÂLÎ ve FAHREDDİN ER-RÂZÎ	32
GİRİŞ	32
GAZZÂLÎ	32
İlk Felsefe Eseri: <i>Makâsıdü'l-felâsife</i>	33
Delâlet Teorisi ve Eleştirisinde İlk Adım: <i>Mi'yârü'l-ilm</i>	35
Gazzâlî'nin Delâlet Eleştirisinin Son İfadesi: <i>Mihakkü'n-nazar fî 'İlmi'l-mantık ve el-Müstasfâ</i>	39
FAHREDDİN ER-RÂZÎ	43
Delâlet teorisine ilk katkılar: <i>el-Âyâtü'l-beyyinât fi'l-mantık</i>	45
Katkılar ve Sebepleri: <i>el-Mülâhhas fi'l-hikme ve'l-mantık</i>	45
Doğrudan İbn Sînâ'ya Eleştiri ve Özeti: <i>Şerhu'l-İşârât ve Lübbâbu'l-İşârât</i>	51
En kapsamlı mantık eseri: <i>el-Mantıku'l-kebîr</i>	57
SONUÇ	70
KAYNAKÇA	73

GİRİŞ

I. Araştırmanın Mahiyeti ve Amacı

Mantıkta ilk kez İbn Sînâ'nın (ö.428/1037) eserlerinde ortaya çıkan delâlet nazariyesi bir lafzın kaç tür anlama gönderimde bulunabileceğini inceler. İbn Sînâ, meseleyi üç kısımda ele alır. Bunlardan mutabakat, lafzın tam olarak kendisi için vaz' olunduğu anlama gönderimde bulunması; tazammun lafzın kendisi için vaz olunduğu anlamın bir kısmına gönderimde bulunması; iltizam ise lafzın kendisi için vaz olunduğu anlamın gereğine gönderimde bulunması demektir. Kısaca bu haliyle ortaya koyduğu teoriyi tarif bahislerinde de beş tûmelle ilişkili olarak kullanmıştır. Bu tezin birinci bölümünün amacı İbn Sînâ'nın konuyu farklı kitaplarında kronolojik olarak nasıl şekillendirdiğini ortaya koymak ve meselenin tanımlamaya taalluk eden tarafını açığa çıkarmaktır. İlk filozof olarak İbn Sînâ'nın seçilmesindeki en önemli sebep, teorinin kurucusu olması, ancak aynı zamanda sonraki mantıkçılar arasında onun sisteminin şerh ve eleştirilere konu olmasıdır.

İkinci bölümde ise teorinin geliştiricileri ve en önde eleştirmenleri Gazzâlî (ö.505/1111) ve Fahreddîn er-Râzî'nin (ö.606/1210) konuya olan katkılarının yine farklı mantık kitapları üzerinden tarihi bağlamıyla takibi amaçlanmıştır. Gazzâlî'nin seçilmesinde belli sebepler vardır: O İbn Sînâ mantığının İslâm dünyasına kazandırılması ve delâlet teorisinin özellikle iltizam kısmına yönelik eleştirinin bilinen ilk adımıdır. Çeşitli eserlerinde iltizam delâletinin nerelerde kullanılmaması gerektiğine dair yorumlarda bulunmuş, mantığı İslâmî ilimlerin yöntemi haline getirirken iltizamı kullanımdan çıkarmaya gayret etmiştir. Bu eleştiriye geliştirerek çok daha dakik ve anlaşılır hale getiren kişi Râzî'dir. O da farklı eserlerinde bazen İbn Sînâ'ya doğrudan eleştirilerde bulunmuş bazen Gazzâlî'nin eleştirilerinde katıldığı ve katılmadığı noktalara işaret etmiştir. Bu iki ismin delâlet teorisi üzerine yaptığı çalışmalar teorinin şekillenmesi ve aktarımında ciddi rol oynamış, sonrakiler tarafından da teorinin iktibasını etkilemiştir.

II. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Araştırmamız teorinin kurucusu İbn Sînâ, eleştirmenleri Gazzâlî ve Fahreddîn Râzî'nin mantığa dair metinleriyle sınırlı olup bu metinlerdeki lafızların delâleti

bahislerine odaklanmıştır. Bunun yanında düşünürlerin elinde meselelerin nasıl şekillendiğini tarihsel olarak takip etmek açısından kronolojik bir metot benimsenmiştir.

Arapça ve Türkçe alıntlarıyla yer verilen metinlerin tezin akıcılığını bozacağı aklı gelebilir, ancak amacın eserler ve filozoflar arası bir karşılaştırma olduğu düşünüldüğünde bu alıntıların orijinal diliyle beraber görülmesi benzerlik ve farklılıkları metne dayalı şekilde daha açık bir biçimde ortaya koyacaktır.

III. Literatür

Delâlet bahsinin mantık, kelam, tefsir, felsefe, fıkıh usulü ve dil ilimleri arasında ortak bir mesele olmasından kaynaklı üzerine kaleme alınmış farklı alanlarda kitaplar, tezler ve makaleler bulunmaktadır.

Delâlet meselesine dair hazırlanan çalışmaların bir kısmı, delâlet konusunu Batı ve İslâm dünyasındaki alimler arasında kıyaslamalı olarak incelemektedir. Öncelikle buna dair yazılmış kitap ve doktora tezi tarzındaki çalışmalara değinerek ardından daha küçük hacimdeki eserleri değerlendireceğiz.

Kitaplardan biri Mehdi Cengiz’in “Klasik İslâm Düşüncesinde Delâlet” başlığını taşır.¹ Bu eserin amacı, İslâm dünyasındaki delâlet kavramı ile Batı dünyasındaki gösterge arasında bir karşılaştırma yaparak bu ikisinin pek çok bakımdan örtüştüğünü göstermektir. Batı düşüncesi açısından Saussure (ö.1913) esas alınırken İslam düşüncesinde Fahreddîn Râzî, Şemseddin es-Semerkindî (ö.702/1303) ve Şehâbeddîn Karâfî (ö.684/1285) başta olmak üzere pek çok İslam düşünürüne atıflar bulunmaktadır. Eserin konumuzla alakalı olan “Klasik İslam Düşüncesinde Delâlet” bölümünde disiplinler arası bir inceleme yapılarak delâletin unsurları, türleri ve gösterge kavramı ile benzerlik ve farklarına değinilmiş, okuyucunun zihninde delâlete dair genel bir portre çizilmeye çalışılmıştır. Asıl hedefi iki geleneği kıyaslamak olan çalışma elinizdeki tezin konusu olan delâletlerin ortaya çıkışı, iltizam delâletine yapılan eleştiriler ve delâletlerin tanımla ilişkilendirilmesi konularında diğer araştırmacılar için açık kapı bırakmıştır.

¹ Mehdi Cengiz, *Klasik İslam Düşüncesinde Delâlet* (Ankara: Kitabe Yayınları, 2023).

Tezimizde görüşleri incelenen filozofların dışında farklı âlimlerin delâlet anlayışları hakkında hazırlanmış karşılaştırmalı bir çalışma Elif Özel'in "Frege'nin Gönderge Teorisi ile Gelenbevî'nin Delâlet Teorisi Arasında Bir Karşılaştırma" adlı doktora tezidir.² Özel, bu çalışmada İslâm dünyası ve Batıda ortaya çıkan iki ayrı teoriyi değer yargısı belirtmeden kendi şartları içerisinde karşılaştırmayı hedefler. İsmail Gelenbevî'nin (ö. 1205/1791) anlatıldığı ikinci bölümde delâlet türlerinin tanımları, örnekleri, şartları, teorinin temelleri gibi konulara yer verilmiş, farklı lafız taksimleri de lafzî vaz'î delâlet başlığı altında incelenmiştir. Diğer bölümlerde Frege (ö. 1925) - Gelenbevî ve gönderge-delâlet arası bir karşılaştırma yapılmıştır. Özel, Gelenbevî bakımından delâlet teorisinin mantıkta aslî bir yeri olduğunu ve teorinin Gelenbevî'nin matematik anlayışına dayandığını iddia eder. Kendisi sonraki dönemde meselenin nasıl bir veçheye büründüğünün detaylı bir tasvirini sunar. Bizim tezimiz ise farklı filozofları işlediği için sınırları bakımından Özel'in tezinden farklılaşır.

Hülya Altunya'nın kaleme aldığı "Gelenbevî'nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme" adlı makale³ delâlet ve tanım konularını bir arada ele alan nadir çalışmalardan olması bakımından önemlidir. Makalede öncelikle Îsâgûcî şerhleri geleneğinin Osmanlı medreselerindeki yerine değinilmiş, ardından Gelenbevî'nin risalesinin mukaddimesine yer verilmiş, bunlardan sonra delâlet teorisi ve tanım konuları ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bu inceleme sırasında Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ, Esîrüddin Ebherî (ö. 663/1265 [?]), Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756), Molla Fenârî (ö. 834/1431) gibi alimlere yapılan atıflarla mesele zenginleştirilmiş, Gelenbevî'nin meseleye katkıları değerlendirilmiştir. Mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerine dair görüşleri birkaç paragrafta anlatılarak iltizam delâleti eleştirisine yer verilmiştir. Makalenin, alimin delâlet ve tanıma dair görüşlerini anlatmada hedefi iyi bir şekilde gerçekleştirdiği, bu ikisi arasındaki irtibata dair ise bir anlatı sunmadığı görülmektedir.

² Elif Özel, *Frege'nin gönderge teorisi ile Gelenbevî'nin delâlet teorisi arasında bir karşılaştırma* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022).

³ Hülya Altunya, "Gelenbevî'nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme", *Eskiye* 41 (2020).

İslâm dünyasındaki “delâlet” ile Batı’daki “semantik” kavramını mukayese eden bir başka makale Abdülkerim Seber’e aittir. “Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti” başlıklı makalede ⁴ Seber, semantiğin delâleti tam olarak kapsamadığını ifade eder. Son zamanlarda Batıda ortaya çıkan semantik kavramının ilmu’d-delâle, ilmu’l-meânî, anlambilim gibi kullanımlarla karşılanmaya çalışıldığından bahsederek önce semantik kavramının anlamını sonra delâlet kavramının İslâmî ilimlerin farklı dalları içinde nasıl bir muhtevaya sahip olduğunu derinlemesine ele alır. Neticede semantikten daha genel olan semiyotiğin delâlet kavramının karşılığında kullanılabileceğini iddia eder. Bu makale, bir tür kavram çalışması olarak iki farklı geleneğin kavramlarını karşılaştırmalı incelemeyi hedeflemiştir.

Diğer bir kavram çalışması, Şeyma Gülsüm Önder’in “Temsilin İki Farklı Yüzü: Tanım ve Unsurları Bağlamında Klasik Delalet Anlayışı ile Modern Semiyozis Kavramının Karşılaştırmalı Analizi” adlı makalesidir.⁵ Bu makalede de öncelikle delâlet kavramı, tanımı ve unsurları ile farklı İslâmî ilimlerde incelenmiş, ardından Peirce’in (ö. 1914) semiosiz kavramı açıklanarak aralarında bir mukayese yapılmıştır. Neticede merkezdeki unsurları bakımından bu iki kavramın farklılaştığına; göstergede nesnenin, delâlette ise zihnin merkezde olduğuna işaret edilmiştir. Dolayısıyla Peirce’e göre göstergenin nesne ile olan ilişkisi ihmal edildiğinden delâlet kavramı semiyotikten daha dar kapsamlıdır. Aynı zamanda semiyotikteki nesne merkezli anlayıştan dolayı metafiziksel kavramlar devre dışı kalmıştır. Makale, gelenekler arası düşünce farklılığını göstermesi bakımından önemli olup, üç delâletin İbn Sînâ’da ortaya çıkışı ve eleştirisiyle doğrudan ilişkisi bulunmamaktadır.

Yukarıda sayılan Gelenbevî’ye dair makalelerin yanında delâlet anlayışını Osmanlı düşüncesinde ele alan başka çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri “Lafzın

⁴ Abdülkerim Seber, “Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2014), 97-130.

⁵ Şeyma Gülsüm Önder, “Temsilin İki Farklı Yüzü: Tanım ve Unsurları Bağlamında Klasik Delalet Anlayışı ile Modern Semiyozis Kavramının Karşılaştırmalı Analizi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (2021), 1083-1114.

Manaya Delâleti” başlıklı kitap bölümüdür,⁶ ancak burada Molla Hüsrev’in (ö. 885/1480) görüşlerine yer verilirken konu fıkıh usulü ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Remziye Selçuk’un “İzmirli İsmail Hakkı’dan Hareketle ‘Delâlet’ Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı makalesi⁷ ise İbn Sînâ geleneğini devam ettiren bir alime göre delâlet kavramının nasıl tanımlandığı ve açıklandığına dair genel bir tasavvur kazandırır.

Bazı makaleler konuyu fıkıh başta olmak üzere çeşitli İslâmî ilimlerde incelemeye almıştır. Bunlardan biri “Mantık, Belâgat ve Usûl-ü Fıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak ‘Delâlet’” başlığını taşır.⁸ Öncelikle lafzî ve gayri lafzî olarak delâletleri ayıran makale, mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerini her üç disiplin için de genel hükümler üretmeyi sağlayacak biçimde ayrı ayrı inceler. Delâlet çeşitlerinin vaz’î mi yoksa aklî mi sayılacağı; iltizam delâletinde zorunlu bir gerektirmenin şart olup olmadığı; delâlet çeşitlerinin hakikat, mecaz, kinaye gibi diğer delâlet türleri ile ilişkisi; üç delâlet türü arasındaki nispetler gibi konularda mantıkçılar, usulcüler ve belâgatçıların düşüncelerini karşılaştırır. Makale, genel cümlelere ulaşma amacı taşıdığı için bu tezde ele ele alınacak isimlere dair özel açıklamalara yer verilmemiştir.

Mehmet Ali Şimşek’in “Delâlet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkileri” adlı makalesi⁹ de konuyla alakalı genel bir anlatı sunmayı hedeflediğinden delâletlerin hakiki, mecaz, kinaye, istiare gibi kullanımlara tekabül eden yönü; mütebayin, müteradif, müşterek lafızlar; anlam aktarımları ve değişimleri gibi problemlere değinse de amacının farklı olması sebebiyle belirli İslâm filozoflarını bütün yönleriyle ele almaktan uzaktır.

⁶ Hadi Ensar Ceylan, “Lafzın Manaya Delaleti”, *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 521-527.

⁷ Remziye Selçuk, “İzmirli İsmail Hakkı’dan Hareketle ‘Delâlet’ Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ekev Akademi Dergisi* 75 (2018), 65-74.

⁸ Mehmet Erdem - Tahsin Deliçay, “Mantık, Belâgat ve Usûl-ü Fıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak ‘Delâlet’”, *Marife Turkish Journal of Religious Studies* 2/1 (ts.), 171-180.

⁹ Mehmet Ali Şimşek, “Delâlet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkileri”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2001), 80-111.

Fetullah Yılmaz'ın "Mutabakat, Tazammun ve İltizam Delâletlerinin Kökeni ve Fıkıh Usûlüne Girişi" makalesi¹⁰ konuyu İbn Sînâ'dan başlatarak Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'daki mantık mukaddimesiyle devam ettirmesi ve ardından Râzî'nin değerlendirmelerine yer vermesi bakımından önemlidir. O da ilk defa Gazzâlî'nin bu delâletleri fıkıh usulüne almasının, meselenin tanım teorisiyle ilişkisinden kaynaklandığını düşünür. İbn Sînâ'da meselenin kökenini ele aldığı bölümde bu tezin de özellikle *Medhal* bölümünde görüleceği üzere delâlet teorisinin ortaya çıkışı tanımla ilişkilendirilmiştir. İbn Sînâ'nın çeşitli eserleri ve pasajları doğrultusunda konuyu tanımla ilişkili biçimde ortaya koyan Yılmaz'ın detaylı çalışması, okuyucuya delâletin kökenine dair bir tasavvur sunmaktadır. İbn Sînâ'nın eksik bıraktığını düşündüğü kısmı da onun diğer metinlerindeki görüşlerinden hareketle kendisi tamamlamıştır ki buna dair metinsel arka plan elinizdeki tezde verilecektir. Yılmaz, Gazzâlî'nin üç delâleti usul anlayışında emir bahsi etrafında kullandığını ifade eder. O'na göre Râzî ise delâletleri tanımla ilişkili ele almamıştır, lafız ve manaya dair taksimler yaparken kullanmış ve her birine dair özellikleri derinleştirerek açıklamıştır, Râzî'nin üç delâleti fıkıh usulünde kullanırken geliştirdiğini ve bunu yaparken daha çok mantıkçı kimliğiyle öne çıktığını ifade etmiştir. Makale, delâlet teorisini pek çok kaynağa dayanmak suretiyle tanımla ilişkili ele alması bakımından oldukça başarılıdır. Ancak bunu daha ziyade fıkıh usulü bakış açısıyla yapmıştır. Elinizdeki tezde ise meseleye mantık cihetinden açıklamalar getirilecektir.

Yukarıda yer verilen çalışmalarda görüldüğü üzere bu tezde ele alacağımız Gazzâlî'nin delâlete dair düşünceleri, genelde fıkıh usulü açısından ele alınmıştır. Hadi Ensar Ceylan ise "Ghazali's Account of Signification" adlı makalede mantık ve fıkıh usulü bakımından delâlet konusunun uzlaştırılabileceği görüşündedir. Mantıktaki üç delâlet türünün kavramın içindeki ve dışındakine delâlet şeklinde iki sayısına indirgenebileceğini ifade eden Ensar, benzer bir bölümlemeyi fıkıh usulündeki delâletlere de uygular. Makalede iltizam delâletine yönelik Gazzâlî'nin eleştirisine de değinilmiş, ancak mesele daha ziyade *Müstasfâ* özelinde incelemiştir.

¹⁰ Fetullah Yılmaz, "Mutabakat, Tazammun ve İltizam Delâletlerinin Kökeni ve Fıkıh Usûlüne Girişi", *Usul İslam Araştırmaları* 26/26 (01 Temmuz 2016), 101-136.

Gazzâlî'nin düşüncelerini felsefe açısından ele alarak İbn Sînâ'ya yönelttiği eleştirileri inceleyen bir doktora tezi bulunmaktadır, ancak bu çalışma delâlet eleştirisi değil tümeller eleştirisine dairdir.¹¹ Beş tümelin tanımla ilişkisi ile ilgili bazı kısımların bu teze de katkısı olmuştur.

Gözden geçirilen çalışmalar arasında en fazla istifade edilenlerden biri de mantık alanında Tony Street'in kaleme aldığı "The Reception of Pointers 1.6 in Thirteenth-Century Logic: On the Expression's Signification of Meaning" adlı makaledir.¹² Bu makalede İbn Sînâ'nın *İşârât*'ı merkeze alınarak delâlet görüşü açıklanmış, ardından Gazzâlî'ye bir eseri üzerinden atıf yapıldıktan sonra esas olarak Râzî ve takipçilerinin konuya katkıları problematik bir düzen içerisinde incelenmiştir. Street'in kaynaklar bakımından Gazzâlî için yalnızca *Makâsıdu'l-felâsife*, Râzî için ise *Mûlahhas* ve *Şerhu'l-İşârât*'ı takip ettiği görülmektedir. İncelediği problemler arasında ise eş seslilik, iltizamın gücü, delâlet türlerinin birbirini gerektirmesi ve iltizamın ilimlerde kullanılması veya terk edilmesi bulunmaktadır. Elinizdeki tezde ise, seçilen üç filozof farklı eserleriyle karşılaştırmalı olarak derinlemesine incelenmiş, konunun her bir filozofun elinde nasıl şekillendiği kronolojik bir düzen içerisinde takip edilerek tanımla ilişkili kısımlar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu yönleriyle çalışmamız T. Street'in makalesinden ayrılmaktadır.

Görüldüğü üzere karşılaştırmalı çalışmaların bir kısmı delâlet ve semantik, semiozis gibi kavramlar arasında, bazıları ise Batılı ve Müslüman bir alimin görüşleri arasında cereyan etmiştir. Osmanlı düşüncesinde meseleyi ele alan makaleler olduğu gibi fıkıh usulünde bakımından ve disiplinler arası şekilde de farklı yazılar kaleme alınmıştır. Bütün bunların hakkını vermekle beraber İbn Sînâ, Gazzâlî ve Râzî'nin eserlerini detaylıca incelemek suretiyle mantık bakımından yapılacak kronolojik bir çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı neticesine varılmıştır.

¹¹ Mustafa Selman Tosun, *İbn Sînâ'da Tümeller ve Gazzâlî'nin Eleştirileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022).

¹² Tony Street, "The Reception of Pointers 1.6 in Thirteenth-Century Logic: On the Expression's Signification of Meaning", *Philosophy and Language in the Islamic World* (Berlin, Boston: De Gruyter, 2021), 101.

BİRİNCİ BÖLÜM: DELÂLET TEORİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞI: İBN SÎNÂ

GİRİŞ

Mantık ilminin kurucusu birinci muallim Aristoteles (M.Ö.322) ve bunu Arapçada yeni bir kavramsal çerçeve ile İslam dünyasına taşıyan ikinci muallim Fârâbî'den (ö.339/950) sonra İbn Sînâ (ö.428/1037), kendisine kadar gelen birikimi inceler, eleştiri ve yeniliklerle beraber özgün bir mantık anlayışı ortaya koyar. Öyle ki onun alanda yaptığı köklü değişiklikler kendisinden sonraki geleneği şekillendirir. Varlık-mahiyet ayrımı, mutabakat-tazammun-iltizam şeklindeki üçlü delâlet taksimi¹³ gibi konuların yanı sıra mantığın konusunun ikinci makuller olduğu iddiası,¹⁴ iki boyutlu önerme teorisi¹⁵ gibi yenilikler de sonrakilere ilham olmayı başarır. Onun en önemli katkılarından biri az önce saydığımız gibi bu tezde ele alacağımız delâlet teorisidir.

Mantığın konusunun ikinci makuller olduğunu savunarak onu lafızlardan arındıran İbn Sînâ'nın delâlet gibi tam da lafızlarla ilgili bir meseleyi niçin mantık kitaplarında ele aldığını, bu meselenin onun mantık anlayışındaki yerini ve üçlü delâlet taksimi yapmasının sebeplerini aramak, meselenin arka planına hakimiyet açısından yerinde olacaktır.

¹³ Ömer Türker, *Seyyid Şerif Cürçani'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıki ve Dilbilimsel Temelleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006), 139.

¹⁴ Harun Kuşlu, "Ebu Bişr Metta'dan İbn Sina'ya Mantığın Konusu: Söz ve Lafızlar mı Yoksa İkinci Makul Anlamlar mı?", *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (2019), 1-28.

¹⁵ Ahmad Hasnawi - Wilfrid Hodges, "Arabic Logic Up To Avicenna", *The Cambridge Companion to Medieval Logic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 62.

Öncelikle mantığın genel amacı, Fârâbî’de olduğu gibi İbn Sînâ’ya göre de zihnin hatadan korunması için doğru düşünmeyi düzenleyen kuralların verilmesidir. İbn Sînâ’ye göre doğru düşünmenin ilk adımı kavramları doğru şekilde tanımlamaktan geçer. O beş tümeli kullanarak kavlı-i şârih adını verdiği tarif etme yönteminin ne olduğunu açıklamadan bir konuda yargı verme aşamasına geçmez. Böylece tasavvur (kavram) ve tasdik (yargı) ayrımı gündeme gelir. Haleflerinin de takip edeceği bu ayrıma göre mantığın tasavvur bölümünün amacı anlamı zihinde doğru bir şekilde tertip ederek o şeyin özünü ortaya koyan tam tanıma ulaşmaktır. Tasdik bölümü ise yargı türlerinin neler olduğunu ve doğru yargının nasıl verileceğini öğrenmek için bunun kurallarını verir. Konumuz tasdik bölümünden ziyade tasavvur bölümünü ilgilendirdiği için tasavvur bölümü tablosuna doğru merceği büyütmeliyiz. İbn Sînâ’ya göre tanım, bir şeyin mahiyetini gösteren sözdür.¹⁶ Yani bir şeyi tanımlayabilmek için onu o yapan özellikleri bilmemiz gerekir. Peki bir şeyin tanımı, o şeye dair hangi özellikler dikkate alınarak tespit edilebilir? İbn Sînâ burada özellikler şeklinde ifade ettiğimiz kısmı Aristo mantığında bulunduğu üzere beş tümel şeklinde geneller ve tanımlamada kullanılacak bu tümeleri özsel (zâtî) ve ilintisel (arazî) şeklinde bir ayrıma tabi tutar. Beş tümenin zâtî olanları cins, fasıl ve tür; arazî olanları ise hâssa ve araz-ı âmm olarak adlandırılır.¹⁷ İbn Sînâ’ya göre zâtî tümelerden cins ve fasıl tanımlananın yani mahiyetin birer parçasıdır. Eğer tanımlanan, bu parçaların tamamını gösteriyorsa yani mahiyetinin tamamına delâlet ediyorsa orada mutabakat delâleti var demektir. Parçaların tamamına değil de bunlardan birine delâlet ediyorsa bu durumda da tazammun delâleti olduğunu söyler.¹⁸ Zâtî değil de arazî tümelere dönülecek olursa hâssa ve araz-ı âmma delâlet ise İbn Sînâ tarafından iltizam delâletinden sayılmıştır. Bunu açıkça dile getirmese de verdiği örneklerden çıkarabiliriz. *El-Mantiku’l-meşrikiyyîn*’de¹⁹ insanın gülene delâletini iltizam delâletine örnek olarak zikretmesi hassaya delâletin iltizam sayıldığını gösterir.

¹⁶ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler* (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2011), 16.

¹⁷ Bu kavramların anlamları ve örnekleri için bkz. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 13-15.

¹⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifâ/el-Medhal* (Kahire: el-Matbaatu’l Emiriyye, 1952), 49.

¹⁹ İbn Sînâ, *el-Mantiku’l-meşrikiyyîn* (Gize Mısır, 2021), 91.

Burada bahsettiğimiz üç delâlet yolunu şöyle açıklayabiliriz: Bir lafzın tam olarak kendisi için vaz'edildiği anlama gönderimde bulunması orada mutabakat delâleti olduğu anlamına gelir. Gelenekte bir şeyin tanımlanması mevzu bahis olduğunda en çok kullanılan örnek insanın düşünen canlı olmasıdır, İbn Sînâ da mutâbakât delâletine aynı örneği verir. Yani “insan” dediğimizde gönderimde bulunmak istediğimiz şey “düşünen canlı” anlamıysa söylediğimiz lafız bu anlama mutabakatla delâlet ediyor demektir. “Düşünen” olmak ve “canlı” olmak insanın zâtî özellikleridir, yani bu ifadeler aslında aynı zamanda “insanın” tam bir tanımını verir. Eğer lafız, mutabakat anlamının bir parçasına gönderimde bulunuyorsa tazammun delâleti vardır ki “insan” lafzı söylendiğinde “canlı” anlamının kastedilmesi buna örnektir. Bazen de lafzın mutabakatla gönderimde bulunduğu anlam, o anlam dışındaki bir anlamı gerektirebilir. Lafız söylendiğinde mutabakat anlamının gerektirdiği bu diğer anlam kastediliyorsa burada da iltizam delâleti vardır. “Çatı” dendiğinde “duvarın” kastedilmesi de buna örnektir. İbn Sînâ’nın, kitaplarının genelde başında delâlet türlerinin bu üçlü ayrımını anlatması ve ileride değinileceği üzere beş tümeli ve cinsi anlattığı kısımlarda yeniden gündeme getirmesi, üç delâletin tanımla ilişkisini ortaya koyacaktır.

O, delâlet meselesini mantık kitaplarında genelde mantığın gayesini anlattıktan sonra lafızlar bahsinde, henüz mantığa dair teknik konulara girmeden önce açıklar. Bu da delâletin, ileride tanımlamada farklı işlevlere sahip olacak olmasından kaynaklanır. Delâlet Teorisinin Ortaya Çıkışı: İbn Sînâ başlıklı bu bölümümüzde filozofun delâlet teorisinin sebeplerine dair genel bir çerçeve çizmeye çalışacak ve hangi kitabında hangi bölümde delâlet konusunu içeriğe dahil ettiğini inceleyeceğiz. Tasnifte delâlet bahsinin konumunun bilinmesi delâletin oturduğu bağlamı anlamada okuyucuya ipucu verecektir.

İBN SÎNÂ’DA DELÂLET TEORİSİNİN ŞEKİLLENMESİ

Lafzî vazî delâletin ilk yetkin ifadesi İbn Sînâ’nın eserlerinde kendisini gösterir. Mutabakat tazammun ve iltizam şeklindeki üçlü ayrımı yapan ilk kişinin o olduğunu ifade etmiştik. Öyleyse delâlet teorisinin yer aldığı mantık eserlerine kronolojik olarak bakmak, onun elinde bu meselenin nasıl şekillendiğini görmeye katkı sağlayacaktır. Kendisinin mantığa dair yazıları çoğunlukla ansiklopedik eserleri içerisinde bulunur. Bu kitaplar arasındaki tarihsel sıralamaya bakacak olursak; Dimitri Gutas’ın (d.1945)

tasnifine göre²⁰ İbn Sînâ 1027 yılına kadar *Medhal* dışında *Şifâ* külliyyatını tamamlamıştır. Ardından 1027’de *en-Necât*’ı kaleme alır. Bunları 1028’in Aralık’ına kadar Meşşâî düzeni takip etmeyen ve daha muhtasar olan kitabı *el-Hikmetü’l-meşrikıyye* ve *Şifâ*’nın içerik olarak başında, kronolojik olarak sonunda bulunan *Medhal* takip eder. 1030’un ortalarından sonra belki de 1034’e kadar ise görüşlerini veciz bir şekilde topladığı ve kendisinden sonra pek çok şerhe konu olacak *el-İşârât ve’t-tenbihât* ortaya çıkar. Gutas bu kronolojinin kesin olduğunu iddia eder. Çünkü bu kronolojiyi oluştururken hem İbn Sînâ’nın eserlerinde atıf yaptığı diğer kitaplarına hem de öğrencilerinin yazılarına ve Ebu Ubeyd el-Cüzcânî’nin (ö.1316) biyografisine dayanmış ve bunlar yeterli olmuş, dışarıdan bir kanıtı ihtiyaç bile duymamıştır.²¹ Bahsi geçen eserleri dışında da İbn Sînâ’nın mantığı içeren kitapları incelenmiş, ancak delâlet bahsine yer verilmediği görülmüştür. Bu kitaplardan bazıları *Uyûnu’l-hikme* ve *Dânişnâme-i ‘Alâ’î* olarak zikredilebilir. Delâlet taksiminin İbn Sînâ’nın elinde süreç içerisinde nasıl şekillendiğini görmek için başta sayılan eserler sırasıyla incelenecektir.

Ayrımın Kaynağına Doğru Bir İpucu: *Kitâbü’n-necât*

İbn Sînâ’nın *eş-Şifâ*’dan sonra kaleme aldığı, onun özeti niteliğindeki bu eser mantık, fizik ve metafizik bölümlerinden oluşur. Mantığın yararından sonra müfred-mürekkeb lafızlar, külli-cüzi lafızlar, zâtî-arazi tümelleri birbirinden ayırdığı taksimler yapar. Bu kısımlarda delâletin mutabakat-tazammun ve iltizam şeklinde ayrıldığı taksimi anlatmaz. Sadece zâtî tümeller bahsinde açık lüzûma dair bazı ifadeleri dikkat çeker. Nihayet beş tümele geçtiğinde cinsi açıklarken mutabakat-tazammun ve iltizam ayrımlarını kullanır ve bunu Porphyrios’un yanlısını ortaya koymak için yaptığını ifade eder.²²

İbn Sînâ’ya göre bir şeyin mahiyetini keşfetmek yani zâtîlerini bulmak için ona dair belli soruları yanıtlamak gerekir. Bunlardan biri “o nedir” sorusudur. Türleri farklı olan şeyler için “o nedir” dendiğinde aralarındaki ortak mahiyet açığa çıkar, bu ortak

²⁰ Dimitri Gutas, *Avicenna And The Aristotelian Tradition* (Leiden-Boston: Brill, 2014), 132.

²¹ Gutas, *Avicenna And The Aristotelian Tradition*, 132.

²² İbn Sînâ, *en-Necât Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 27-28.

mahiyet cinstir. Mesela “insan” ve “at” için “o nedir” sorusu sorulduğunda verilecek cevap her ikisinin de “canlı” olmasıdır. “Duyumsayan” cevabı verilirse bu ifade ortak mahiyetin tamamına delâlet etmemiş olur. Eğer “duyumsayan” ifadesi başka bir zâtî manaya delâlet edecek olursa iradî hareket eden, büyüyen, beslenen gibi canlıya ait diğer anlamlar dışarıda kalır. Ama bu dışarıda kalma tazammunla değil iltizamladır,²³ yani insan duyu sahibi olması itibarıyla bir zâtî manaya, mesela canlılığa delâlet ederse tazammun yoluyla değil iltizam yoluyla delâlet ederek büyüyen anlamını dışarıda bırakır. Çünkü duyu sahibi olmak canlılığın bir unsurudur ama insanı yalnızca duyu sahibi oluşu bakımından değerlendirdiğimizde canlılığın diğer unsurlarını göz ardı etmiş oluruz. Büyüyen anlamı gibi göz ardı edilen bu özelliklere ise insan ancak iltizamla delâlet edebilir.

Yukarıdaki ifadelerde İbn Sînâ’nın mutabakat ve tazammun için verdiği örneklerde cins ve türleri kullandığı görülür. Bu durumda beş tûmelin kalan üçü yani fasıl, hâssa ve araz-ı âmm diğer tûmellere delâlet ediyorsa buna da genelde iltizam adı verilmelidir, bu üç tûmelin tazammunla veya mutabakatla delâlet ettiğine dair hiçbir örnek bulunmamaktadır.

İltizam ve tazammun arasındaki farkı belirginleştirmek isteyen filozof yine örnek olarak çatının duvara delâletinin iltizam olduğunu, çatının duvarı içermediğini (tazammun) vurgular. Ancak ev duvarı hem içermekte hem de gerektirmektedir²⁴, bu durumda tazammunla delâlet eder. O duyumsayanın canlıya delâleti daha soyut olduğundan çatı-duvar örneğiyle okuyucusunun zihnini netleştirmek istemiş olmalıdır.

Dikkat çekici vurgulardan biri de cinsi tanımlarken cinsin türe dönüşmemesi için faslı aralarında ortak olan şeylerin kullanılmaması gerektiğine dairdir.²⁵ Örneğin “gülen, yazabilen” gibi “düşünen” faslında ortaklaşan ifadelerin insanı tanımlarken kullanılmaması gerekir. Bu uyarısının hemen ardından İbn Sînâ kendisinden önce bu konuda çalışmasını okuduğu ancak görüşünü hatalı bulduğu Porphyrios’a atıfta

²³ İbn Sînâ, *Kitabu’n-necât*, ed. Muhyiddin Sabri el-Kürdi (Mısır: Matbaatü’s Saade, 1913), 9.

²⁴ İbn Sînâ, *Kitabu’n-necât*, 9.

²⁵ İbn Sînâ, *Kitabu’n-necât*, 9.

bulunur. İncelediği eserin *İsâgûcî* olması mümkündür, ancak ilgili kısımlarda itirazın kaynağı olarak görülebilecek bir kısım bulunamamıştır.

Necât'ta karşılaştığımız bir başka detay “açık lazım” ifadesidir. Mahiyetin kurucu unsurları olan zâtî özellikler ne varlıkta ne de vehimde nesneden ayrılmaz ama zâtî olmayan özelliklerde de bu durum görülebilir. Örneğin “üçgen” için “iç açıları toplamının iki dik açıya eşit olması” ondan hiçbir şekilde ayrılmayacak zâtî bir özelliğidir, ama onun mahiyeti değildir. Yani üçgen, “iç açıları toplamı iki dik açıya eşit olan” şeklinde tanımlanmaz, ondan da önce gelen bir özelliği vardır ki o da “üç kenarla kuşatılmış şekil” olmasıdır. “İç açıları toplamı iki dik açıya eşit olma” özelliği onun lâzımı olsa da ancak mahiyet belirginleştikten sonra lüzumu açığa çıkmıştır. Mahiyet belirginleştikten sonra lâzımı olduğu açığa çıkan çoğu şey de açık lâzımdır.²⁶ Burada İbn Sînâ'nın yaptığı şey aslında açık lâzımların çoğunlukta olduğunu belirtmekten ibarettir. Ondan sonra ortaya çıkacak tartışmalarda da açık-açık olmayan lâzım terimlerine başvurulacak, öyle ki İbn Sîna taraftarları iltizam delâletinin ilimlerde hiç kullanılmamasını savunanlara karşı sadece açık lâzımların kullanılabileceği çözümünü getireceklerdir. Bu açıdan açık lâzım (*lâzım beyyin*) ifadesinin onlardan önce İbn Sînâ'da da karşımıza çıkmış olması önemlidir. İleride açık lazım, “lazımın tasavvuru için yalnızca melzumun tasavvurunun yeterli olduğu lazım türü” şeklinde kavramsallaşacak ve tedavüle girecektir. İbn Sînâ'nın da aynı kavramı kullanarak bir açıklama yapması onlara öncü olduğu anlamına gelebilir.

Yalın Bir Anlatı: *el-Hikmetü'l-meşrikiyye*

Necât'tan sonra içerisinde delâlet bahsinin yer aldığı ikinci eser *el-Hikmetü'l-meşrikiyye* olarak karşımıza çıkar. *Mantıku'l-meşrikiyyîn* ise *el-Hikmetu'l-meşrikiyye* adıyla şöhret bulmuş eserin mantık bölümünün müstakil şekilde neşredilmiş halidir.²⁷ *Mantıku'l-meşrikiyyîn*'in lafzın manaya delâlet şekillerinin sayıldığı başlığı

²⁶ İbn Sînâ, *Kitabu'n-necât*, 7.

²⁷ Eser birkaç kere farklı kişiler tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Son basımlarından biri ise 2016'da Muadil Kitap'tan çıkan Sadat Baran neşridir.

inceleyecek olursak İbn Sînâ burada mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerini şöyle anlatır:

"أصناف دلالة اللفظ على المعنى ثلاثة: دلالة المطابقة، ودلالة التضمن، ودلالة الالتزام وهو النقل من طريق المعنى. أما دلالة المطابقة فمثل ما تدل لفظة "الإنسان" على الحيوان الناطق. وأما دلالة التضمن فمثل دلالة الإنسان على الحيوان وعلى الناطق، فإن كل واحد منها جزء ما يدل عليه الإنسان دلالة المطابقة."²⁸

"Lafzın manaya delâlet çeşitleri üç tanedir: Mutabakat delâleti, tazammun delâleti ve mana yoluyla taşımayı ifade eden iltizam delâleti. Mutabakat delâleti, insan lafzının düşünen canlıya delâleti gibidir. Tazammun delâleti insanın düşünene delâleti ve (insanın) canlıya delâleti gibidir. Bunların her biri, insanın mutabakatla delâlet ettiği şeyin bir parçasıdır."

Görüldüğü üzere İbn Sînâ, *el-Mantıku'l-meşrikiyyin*'de delâlet türleri için bir tanım yapmak yerine onları doğrudan örnekler vererek açıklamıştır. Hatta diğer eserlerine nazaran burada iltizam için daha fazla örnek bulunabilir. Diğer taraftan iltizam delâleti için manada bir taşımadan (nakil) bahsetmesi ilgi çekicidir. Bu konuda kastının ne olduğunu metnin devamında açıklar.

"ودلالة الالتزام مثل دلالة المخلوق على الخالق والأب على الابن والسقف على الحائط والإنسان على الضاحك، وذلك أن يدل أولاً دلالة المطابقة على المعنى الذي يدل عليه أولاً، ويكون ذلك المعنى يصحبه معنى آخر، فينتقل ذهن أيضاً الى ذلك المعنى الثاني الذي يوافق المعنى الأول ويصحبه."²⁹

"İltizam delâleti yaratılanın yaratıcıya, babanın oğula, tavanın duvara ve insanın gülüne delâleti gibidir. Şöyle ki; delâlet öncelikle mutabakatla olur ki o lafzın ilk delâlet ettiği anlamdır. Bu anlama başka bir anlam eşlik eder. Zihin de birinci anlama muvafık ve ona eşlik eden bu ikinci anlama intikal eder."

Burada verdiği örnekler, ileride teorisinin eleştirmenleri tarafından İbn Sînâ'nın delâlete dair bakış açısını yorumlarken kullanılacaktır. "Manada nakil" derken de zihnin, mutabakat manasından iltizam manasına intikalini kastettiğini söyler. O, üç delâlet çeşidini anlatırken sadece örneklerini zikretmekle kalmaz, delâletler arası ortaklık ve farklılıkları da vererek onların belirginleşmesini sağlar.

²⁸ İbn Sînâ, *el-Mantıku'l-meşrikiyyin*, 91.

²⁹ İbn Sînâ, *el-Mantıku'l-meşrikiyyin*, 91.

"وتشترك دلالة المطابقة ودلالة التضمن في أن كل واحد منهما ليس دلالة على أمر خارج عن الشيء.
وتشترك دلالة التضمن ودلالة الالتزام في أن كل واحد منهما مقتضى الدلالة الأولى."

"Mutabakat delâleti ve tazammun delâletinin ortak noktası her ikisinin de bir şeyin dışındakine delâlet etmemesidir. Tazammun delâleti ve iltizam delâletinin ortak noktası ise her ikisinin de birinci delâleti (mutabakat) gerektirmeleridir."

İlk cümle, mutabakat ve tazammunu iltizam olmamak yönünden birleştirir. Çünkü bir şeyin dışındakine delâlet eden tür iltizamdır. İnsanın yakın cins ve fasıldan oluşan tanımını onun mutabakat delâleti iken sadece yakın cinsi veya sadece faslını kastetmek onu tazammun delâleti yapar. Tazammun ve iltizamın mutabakatı gerektiriyor olması da önemli bir ayrıntıdır. Demek ki İbn Sînâ'ya göre bir şeyin tazammun ve iltizamlı delâlet etmesi için öncelikle onun tam olarak ne için vaz'olunduğunu bize anlatacak bir mutabakat delâletinin olması gerekir. İleride Râzî buna karşı çıkararak iltizam delâletinin bulunduğu her durumda mutabakat delâletinin bulunmasına gerek duyulmayacağını ifade edecektir.

Lafzın anlama delâletinden sonra İbn Sînâ mevzunun mahmule delâletine geçer. Burada yaptığı açıklamalarda da mutabakat, tazammun ve iltizam terimlerini kullanır.

"كل محمول يدل على موضوع، فإما أن يدل على كمال حقيقته كما هو، لا يفلت عن دلالاته شيء من المقومات له، بل يدل على جميعها بسبيل التضمن، وعلى الذات بسبيل المطابقة إن كانت الذات ذات أجزاء حقيقية، وهذه الدلالة هي المخصوصة عندنا باسم الدلالة على الماهية أو الدال على ما هو الشيء."³⁰

"Her yüklem bir konuya delâlet eder. Bu delâlet ya onun ne ise o olduğu hakikatinin tamamıdır ve (delalet ettiği şeyin) kurucu unsurlarından hiçbirini dışarıda bırakmaz ya da kurucu unsurların tamamına (ayrı ayrı) delâlettir ki bu tazammun yoluyla olur. Zat bir hakikatin parçalarının zatı olduğunda ise zata delâlet mutabakat yoluyla olur, bu delâlet türü bize göre 'mahiyete delâlet' yahut 'bir şeyin ne olduğuna delâlet' şeklinde özelleştirilebilir."

İbn Sînâ burada mutabakat delâleti ile mahiyete delâletin arasını mahsusa lafzı sayesinde birbirine oldukça yakın bir hale getirir. Mahiyete delâlet, bir şeyin ne ise o olduğu şeyi yani hakikatini göstermesidir. Mutabakat delâleti ise bir lafzın karşısında

³⁰ İbn Sînâ, *el-Mantuku'l-meşrikiyyîn*, 92.

bulunan vaz olunduğu manayı göstermesidir.³¹ Aralarında vaz‘ bakımından bir fark göze çarpmaktadır. İnsanlar bir lafzın ne anlama geleceği konusunda uzlaşabilirler, ancak mahiyet zaten kişilerden bağımsız eşyanın kendi hakikatidir. Dolayısıyla bize göre aralarında tam bir özdeşlikten bahsedilemese de insan olarak ulaşılabilen sınırın en üst seviyesinde bir müsavattan bahsedilebilir.

Meselenin devamında filozof bir yüklem bir konuya delâlet ediyor diye o yüklem o konunun mahiyeti olmak zorunda olmadığını belirtir ve bunu örneklerle açıklar. Söz gelimi “İnsan, düşünen duyumsayandır” dense burada konu ve yüklem arasında eşitlik bile olsa “düşünen duyumsayan” ifadesi insanın mahiyeti değildir.³² Çünkü duyumsayan deyince o varlığın duyu sahibi olduğu anlaşılır oysa duyumsayan olmak canlılıktan kaynaklanır. Dolayısıyla düşünen duyumsayan demek, mahiyeti ifade etmek için yeterli değildir, canlılık da zikredilmelidir. Meseleyi belirginleştirmek için şu örnek de verilebilir: “İnsan gülerdir.” Burada da konu ve yüklem arasında eşitlik bulunur, zira insan dışında gülme yetisine sahip bir varlık yoktur. Fakat insanın gülme eylemini yapabilmesi, onun ardında yatan bir yetisinden kaynaklanır: “Düşünmek”. Düşünebilen bir varlık olması sebebiyle olaylar arasındaki bağlantıları çözer ve bulduğu hoşuna giden yön onun gülmesini sağlar. İnsana özgü diğer duygusal ve zihinsel faaliyetleri de onun düşünebiliyor olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla o faaliyetlerin ifadesi de insanın mahiyetine doğrudan delâlet etmez. Buradan anlaşılır ki konu ve yüklem arası ilişki şeyin mahiyetiyle arasındaki ilişki gibi değildir. Aynı zamanda mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerinin mahiyetle ilişkisi bakımından da konu önemlidir. Zira insan konu yapıldığında ona yüklem yapılan lafızlar onun mutabakatla delâlet ettiği anlamı vermeyebilir, bu durumda ise diğer delâlet türleri devreye girmelidir.

Netice itibarıyla *el-Hikmetü’l Meşrikiyye*’de delâlet konusunun herhangi bir tartışmaya girmeden yalın haliyle anlatımının yapıldığını görüyoruz. İbn Sînâ’nın üçlü delâlet formulasyonu daha ilk dönem eserlerinde kendini göstermiş, sonraki dönemde

³¹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 4.

³² İbn Sînâ, *el-Mantıku’l-meşrikiyyîn*, 92.

de hemen hemen aynı ıstılahlar kullanılmış, ufak ekleme ve çıkarmalar olsa da özde bir farklılık olmadan eserlerde yer bulmaya devam etmiştir.

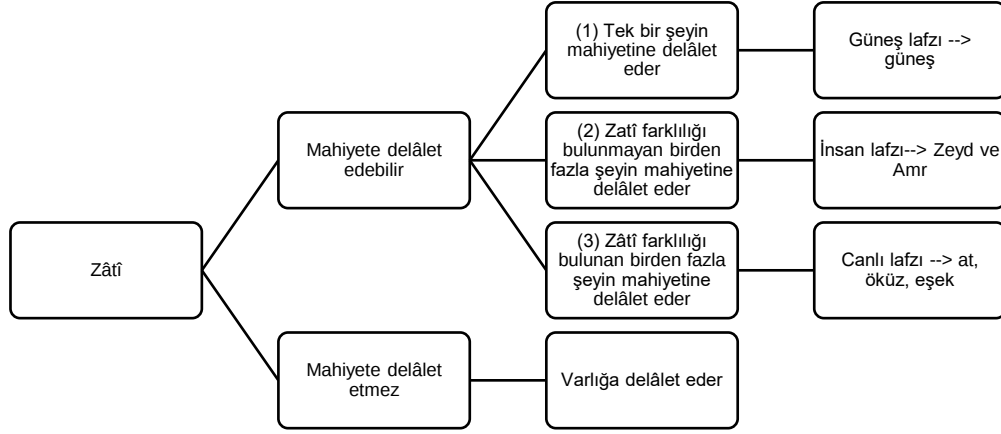
Meselenin Tartışılması: *Kitabu's-Şifâ*

El-Medhal

Ansiklopedik bir eser olan *Kitabu's-Şifâ*'da İbn Sînâ meşşâî bir yaklaşım sergiler. Diğer eserlerinin aksine burada konuları çok daha detaylı ele alır, itirazlara eleştirilere yer verir ve onları kendi görüşüyle cevaplar. Bu üslubu sayesinde haleflerinin Aristoteles ve Eflatun'un metinlerine bakmasına ihtiyaç bırakmamış sonraki gelenek İbn Sînâcı olan ve olmayan gibi onu merkeze alan bir yaklaşımla şekillenmiş, onu dikkate almadan yapılan bir felsefe imkânsız hale gelmiştir. O, Şifâ külliyyatına delâlet meselesini ele alacağı mantık bilimiyle başlar. İlmin girişini yaptıktan sonra derhal zâtî ve arazî kavramlarını açıklar ve mahiyete delâlet edenin zâtî olup olmadığını tartışır. Diğer eserlerinde olduğu gibi burada da delâlet konusu eserin başlangıç bölümlerinde yer almıştır. Buna ayırdığı özel kısım ise sekizinci fasıldadır. Basit (*müfred*) tümel lafzı beş kısma ayırırken yani beş tümeli açıklarken mutabakat, tazammun ve iltizam delâletleri karşımıza çıkar. Delâlet türlerini anlatırken konuya girme sebebinin, anlattıklarının özetlenmesi ve belirginleşmesi olduğunu ifade eder. Öyleyse özetlenen anlatının ne olduğunu görmek ve daha bütüncül bir bakışa sahip olmak için ilgili faslın başından itibaren incelenmesi yerinde olacaktır.

Faslın başında İbn Sînâ mantığın tasavvur bölümünün temel taşlarından beş tümelin zâtî kısmı ile ilgileneceğini açıklar. Çünkü bir şeyin mahiyetine delâlet etmek için zatîlere ihtiyaç vardır. Ancak bir zatî her zaman söylenen şeyin mahiyetine delâlet etmez. İbn Sînâ, mahiyete delâlet eden ve etmeyen zatîleri birbirinden ayırt ederek

sebr ve taksim yöntemiyle buradaki ihtimalleri sıralar ve örnekler verir. Aşağıdaki tabloda bu ihtimaller gösterilmiştir.³³

Şekil 1

Mahiyete delâlet eden ikinci zatînin (2) özelliği şudur: Birden fazla şeyin mahiyetine delâlet ediyor da olsa bunların hakikati birdir, dolayısıyla insan lafzı, Zeyd ve Amr'ı aynı hakikat altında toplar. Farklılıklar ise yalnızca arazilerdedir. (1) ve (2) ihtimalleri hakikatin tamamına delâlet eder. (3) ihtimali ise hakikatin bir kısmına delâlet eder, ayrıca (3) ihtimalinde at ve eşeği birbirinden ayıran sadece arazî özellikleri değildir, kendilerine özgü zâtî fasılları ile ayrılırlar. Hakikatleri de canlılığa ancak bu fasılların eklenmesiyle tamamlanabilir, tek başına canlılık yeterli değildir.³⁴

Bu fasılda İbn Sînâ'nın dikkat çektiği bir başka mesele şudur: İnsan lafzının düşünene delâleti söz konusu olduğunda arada her ne kadar eşitlik ilişkisi de olsa düşünene delâlet insanın hakikatinin tamamını kapsamaz.³⁵ Burada İbn Sînâ eşitlik ilişkisinin nesnenin hakikatini vermeyeceğini farazî soruları cevaplayarak açıklar. Konunun daha iyi anlaşılması için İbn Sînâ'nın verdiği türün fasla delâleti örneğinin yanına ilk kasta yapılan vurguyu da dikkate alarak yine aralarında eşitlik ilişkisi bulunan türün hâssaya delâleti örneğini ekleyelim. Ona göre eşitlik ilişkisinin mahiyeti vermemesinin en önemli sebeplerinden biri, ilk kastın dikkate alınmasına dair gerekliliktir. Lafız, ilk

³³ İbn Sînâ, *eş-Şifâ/el-Medhal*, 41-42.

³⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifâ/el-Medhal*, 43.

³⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifâ/el-Medhal*, 43.

kasıtlı bir anlamın ismi olmuştur, ikinci kasıt o anlama dışarıdan bitişen bir şeydir. Söz gelimi insan dendiğinde normalde ilk kasıttaki herkesin anlayacağı şey “düşünen canlı” olmasıdır. Kimsenin aklına her şeyden önce onun gülüyor olması gelmez. Dolayısıyla her ne kadar arada eşitlik bulunsada ilk kasıttaki akla o gelmediği için eşitlik ilişkilerinde mahiyete delâletten bahsetmek yanlış olacaktır.

İbn Sînâ’nın delâlete giden yollara taşları özenle dizişi oldukça sistemattir. Eşitlik ilişkisi olan kavramların, birbirinin her zaman hakikatini vermeyeceğini ve hakikatin ancak birinci kasıttaki bulunabileceğine vurgu yaptıktan sonra filozof şöyle devam eder: Peki ilk kasıtlı gönderimde bulunan anlam, lafzın anlamının kendisine yüklendiği şeye yüklem olur mu? Ona göre bunun cevabı bazen olduğu bazen olmadığı yönündedir. İlk kastın, lafzın anlamının kendisine yüklendiği şeye yüklem olmasına cismin ve duyumsayanın anlamları örnek verilebilir. Yani “duyumsayan cisimdir” şeklinde bir cümle kurarak duyumsayana cisim lafzının ilk kasıtlı gönderimde bulunduğu anlamı yüklem yapabiliriz. Burada duyumsayan lafzının anlamı olan cisim, duyumsayan varlığa yüklenmiştir. Dolayısıyla cismin ilk kasıtlı gönderimde bulunduğu anlamın duyumsayan varlığa yüklenmesi geçerli bir önermeyi ortaya çıkarır. Duyumsayan ve cisim arasındaki ilişki ise aslında eşitlik ilişkisi değil kapsama ilişkisidir, cisim duyumsayanı da kapsadığından duyumsayan öznesinin yüklemi olması mümkün olmuştur. Ama İbn Sînâ’nın söylediği gibi bunun mümkün olmadığı durumlar da vardır. Hareketli ve hareket ettirici arasındaki ilişki buna örnektir. “Hareketli, hareket ettiricidir” şeklinde bir cümle kurulamaz. Her ne kadar iki lafzın anlamları birbirini çağırırsa da aralarında eşitlik yahut kapsama gibi bir ilişki yoktur, dolayısıyla hareket ettirici, ilk kasıttaki hareketli anlamına yüklem yapılamaz³⁶. Görüldüğü üzere İbn Sînâ ilk kasıtlı gönderimde bulunan anlamın, lafzın anlamının kendisine yüklendiği şeye bazen yüklem olduğunu bazen de olmadığını savunmaktadır. Bunu farklı bir şekilde dile getirecek olursak lafzın anlamının kendisine yüklendiği şeyi dâl (gösteren) ilk kasıtlı gönderimde bulunan anlamı ise medlûl (gösterilen), olarak isimlendirebiliriz. Konu yükleme delâlet ettiğine göre konu dâll delâlet eden, yüklem ise medlûl yani

³⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ/el-Medhal*, 43.

delâlet edilen olur. Bu durumda eş-Şeyhu'r Reîs'in cümleleri şöyle özetlenebilir: Delâlet edilen delâlet edene ilk kasıttâ bazen yüklem olur bazen olmaz.

Medlûlün dâlle yüklem olup olmadığı meselesi ileride Tûsî tarafından da tartışılan bir meseledir, ancak burada İbn Sînâ'nın iltizam delâleti için daha mütesahhil bir yaklaşımda bulunması dikkat çeker. Mahiyete delâlet için ilk kastın gerekliliğinden bahsettikten sonra niçin medlûlün dâlle ilk kasıttâ yüklem olup olmadığı durumları araştırma gereği duymuş olabilir? Sanki burada iltizam delâletine dair yine ayrıştırıcı bir yön dikkat çekmektedir. Medlûlün dâlle ilk kasıttâ yüklem olması mutabakat ve tazammun delâletlerinde geçerlidir. “Duyumsayan cisimdir” örneği de bunu doğrular. Ancak iltizam delâletine bakıldığında bazen delâlet edilen ilk kasıttâ delâlet edene yüklem olamaz. “Hareket ettirici, hareketlidir” cümlesinin geçersizliği buna örnektir. Zira delâlet eden hareketli, delâlet edilen hareket ettiriciye yüklem olamaz. *El-Hikmetu'l Meşrikiyye*'de verilen örneklerden “baba oğuldur, tavan duvardır” gibi cümlelerin de iltizamla delâlet etmesine rağmen ilk kasıttâ geçersiz cümleler olması, delâlet edilenin delâlet edene yüklem olmadığı durumların örneklerini çeşitlendirir. Bu kavram çiftleri arasında iltizam delâleti olduğu bilindiği halde delâlet edilenin delâlet edene yüklem olmaması, mutabakat ve tazammun delâletlerinde yüklem olma şartı aranırken iltizam delâletinde aranmadığını ortaya çıkarır. Ancak “insan gülendir” cümlesinde olduğu gibi iltizamî delâletin bazı örneklerinde delâlet edilenin delâlet edene yüklem olması da mümkündür. Öyleyse İbn Sînâ'ya göre delâlet edilenin delâlet edene yüklem olması, mutabakat ve tazammun delâletleri için şart iken iltizam delâleti için şart değildir. Tûsî ise bunun iltizam delâleti için de şart olduğunu söyleyerek delâlet edilen, delâlet edene yüklem olmalıdır aksi takdirde orada bir iltizam delâleti gerçekleşmez diye düşünür.

Son olarak İbn Sînâ, delâlet teorisini anlatmadan hemen önce lafzın delâlet ettiği anlamın iki çeşit olabileceğinden bahseder: “*Birincisi “canlı” lafzının “nefis sahibi duyumsayan cismin bütününe” delâletidir. İkincisi ise yine “canlı” lafzının “cisme” delâletidir. Aslında canlı olmak, cisimliği zorunlu olarak içinde taşır (mudammen). Bu delâlet türü dışarıdan ona işaret etmek gibi değildir, cisimlik zaten canlılık anlamının içindedir. Buraya kadarki iki delâlet hakikatle delâlettir. Bundan sonra ise zikredilmesi gereken bir de haricî delâlet vardır ki bu delâlet türünde lafız bir manayı gösterdiğinde zihin bilir ki o manaya dışarıdan bitişen bir şey var. Bu bitişen şey ne o*

lafzın anlamını içerimle (indirâc) gösterir ne de mutabakatla”³⁷. Görüldüğü üzere İbn Sînâ, konuyu tam da amaçladığı noktaya getirmiştir: Hakikati gösteren iki delâlet türü ve hakikatin dışındakini gösteren bir delâlet türü vardır. Konuyu açıklamaya devam etmekte olduğu için ıstılâhî isimlendirme henüz gelmemiştir, burada bahsettiği haricî delâlet iltizama, lafzın içerimle (indirâc) delâleti ise tazammuna göndermede bulunur. Bunun ardından tüm anlattıklarını özetleyeceği ve mutâbakat, tazammun, iltizam isimlendirmesini yapacağı paragrafı özel olarak incelemek yerinde olacaktır.

“فإن أردنا أن نختصر هذا كله ونحصله، جعلنا الدلالة التي للألفاظ على ثلاثة أوجه: دلالة مطابقة، كما يدل الحيوان على جملة الجسم ذي النفس الحساس؛ ودلالة تَضَمُّن، كما تدل لفظة الحيوان على الجسم؛ ودلالة لزوم كما تدل لفظة السقف على الأساس. فإذا كان ذلك فلنرجع إلى مانحن فيه فنقول: إنَّ المفهوم من الحساس هو أنه شيء له جسٌّ تَمَّ من خارج ما، نعلم أنه يجب أن يكون جسماً وذا نفس، فتكون دلالة الحساس على الجسم دلالة لزوم. وأما الحيوان فإنما نعني به بحسب الاصطلاح الذي لأهل هذه الصناعة، أنه جسم ذو نفس حساس فتكون دلالاته على كمال الحقيقة دلالة مطابقة، وعلى أجزائها دلالة تضمن. وأما دلالة الحساس على سبيل المطابقة، فإنما هي على جزء فقط، وأما الكل وسائر الأجزاء، فإنما تدل عليها على سبيل اللزوم. ولسنا نذهب هاهنا في قولنا لفظ دال، إلى هذا النمط من الدلالة؛ فقط تقرر أنَّ اللفظ الدال على الماهية ماهو وكيف هو، ومن هاهنا تزول الشبهة المذكورة.”³⁸

“Bütün bunları özetler ve belirginleştirirsek lafızların delâletini üçe ayırırız: (1) Mutabakat delâleti. Bunun örneği canlı lafzının duyumsayan nefis sahibi cismin bütününe delâletidir. (2) Tazammun delâleti. Bunun örneği canlı lafzının cisme delâletidir. (3) Lüzum delâleti. Bunun örneği çatı lafzının temele delâletidir. Öyleyse konumuza dönelim: Duyumsayan ifadesinden anlaşılan, onun dışarıdan tamamlanmış duyu sahibi bir şey oluşudur. Duyumsayan deyince onun duyu sahibi ve cisim olduğunu biliriz. Bu da duyumsayanın cisme delâletini lüzum delâleti yapar. Canlıdan bahsettiğimizde ise bu bilimin ehline göre nefis sahibi duyumsayan cismi kastederiz, bu durumda onun hakikatinin bütününe delâlet olur ki bu da mutabakat delâletidir. Eğer bütününe değil de parçalarına delâlet ediyorsa o da tazammun delâletidir. Duyumsayanın mutabakat yoluyla delâleti sadece bir parçaya olur. Bütüne ve diğer parçalara delâleti ise lüzum yoluyla olur. Bu bölümde ‘delâlet eden’ dediğimizde bu delâlet yolunu kastetmiyoruz. Böylece delâlet eden

³⁷ İbn Sînâ, eṣ-Şifâ/el-Medhal, 43.

³⁸ İbn Sînâ, eṣ-Şifâ/el-Medhal, 43-44.

lafzın ne olduğu ve nasıl olduğu açıklık kazandı, bahsedilen şüphe de ortadan kalktı.”

Yukarıdaki paragrafta değinilmesi gereken önemli hususlar vardır. Öncelikle *el-Hikmetü'l Meşrikiyye*'de daha önceden iltizam şeklinde geçen kavramın burada lüzum şeklinde ifade edilmesine bakılarak ıstılahların henüz tamamen yerleşmediği kanaatine varılabilir. Ancak her ikisi de aynı kökten geldiğine göre iki kullanım arasında ne lafzen ne de manen önemli bir fark göze çarpmamaktadır. Öte yandan örneklerle bakıldığında delâletler için şu çıkarımlarda bulunulabilir: duyumsayanın cisme delâleti örneğinin başlığı olan iltizam, aslında faslın cinsle delâletine tekabül etmektedir. Türün cinsle birlikte fasla delâleti mutabakat ile, sadece cins veya sadece fasla delâleti ise tazammun ile eşdeğerdir. Ardından İbn Sînâ, “delâlet eden” dediğinde iltizam delâletini kastetmediğini vurgular, çünkü bölüm boyunca mahiyete delâlet eden lafız açıklamaya çalışmıştır. İltizam delâletini mahiyete delâlet eden lafızlar arasında saymaması onu zayıf gördüğü neticesini çıkarabilir, peki onu hangi kategoriye almaktadır? Mahiyete delâlet eden lafızlardan bahsettikten sonra mahiyete delâlet etmeyen lafızlar da olduğunu söyler, ona göre bu lafızlar mahiyete delâlet etmiyorsa varlığa delâlet eder. Mahiyete delâlet eden “o nedir” sorusunun cevabıdır, varlığa delâlet eden ise “o zatında hangi şeydir” veya “o hangisidir” sorusunun cevabıdır. Bu sorunun cevabı da bizi fasla ulaştırır. Bu durumda fasılları da varlığa delâlet eden lafızlar kategorisine aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim mahiyete ve varlığa delâlete dair şu sözleri de bu çıkarımı kuvvetlendirir: “*Her zâtî tümel lafız ya genel mahiyete delâlet eder ki ona cins denir ya özel mahiyete delâlet eder ki ona tür denir ya da varlığa delâlet eder ki ona da fasıl denir*”.³⁹

Son olarak paragrafın sonunda yer alan “*şüphe ortadan kalkmıştır*” ifadesi *Necât*'ta Porphyrios'a atfettiği görüşün çözümlemesi olabilir. Orada da faslın mahiyete delâlet edemeyeceğinin ve bu delâlet türünün ancak iltizam olabileceğinin altını çizmiş, Porphyrios'a itirazla da sözlerini bitirmiştir. Bu itirazın ne olduğu bu bölümün *Necât* başlığı altında incelenmiştir.

³⁹ İbn Sînâ, *eş-Şifâ/el-Medhal*, 46.

Metnin devamında canlı ve duyumsayan arasında kıyaslama yapar, her ikisi eşit kaplama sahip olsa da “canlı” mahiyete delâlet ederken “duyumsayan” etmez. Bu da yukarıdaki söylemi destekler, demek ki faslın türe veya cinse delâleti mahiyete delâlet sayılmaz. Bu durumda iltizam delâleti mahiyete delâlet olarak değerlendirilemez. Görüldüğü üzere İbn Sînâ’nın varlık mahiyet ayrımı tüm felsefesine olduğu gibi mantığa da şeklini vermiştir. İltizam delâletini baştan beri mutabakat ve tazammundan ayrı tutmasının hikmetlerinden birinin de varlık-mahiyet ayrımı olduğu böylelikle açığa çıkar.

İbn Sînâ’nın delâlet teorisini tanımla ilişkilendirdiği paragraf ise cins bölümünde karşımıza çıkar:

“فالحد بالجملة يشتمل على جميع المعاني الذاتية للشيء، فيدل عليه إما دلالة مطابقة، فعلى المعنى الواحد المتحصل من الجملة، وإما دلالة تضمن، فعلى الأجزاء. وأما الرسم فإنما يتوخى به أن يؤلف قول من لواحق الشيء يساويه، فيكون لجميع ما يدخل تحت ذلك الشيء لا لشيء غيره، حتى يدل عليه دلالة العلامة.”⁴⁰

“Özetle *hadd*, bir şeyin zâtî manalarının tamamını kapsar ve o şeye ya mutabakatla delâlet eder ki o bütünden anlaşılan tek bir manadır ya da tazammunla delâlet eder ki o da parçalara delâlettir. Resme gelince onunla amaç, bir şeyin kendisine eşit olan eklentilerinden bir söz oluşturmaktır. Bu durumda resm o şeyin dışında değildir, onun altına girenlerin toplamıdır ve onlara alamet delâletiyle delâlet eder.”

Bu paragrafta açıkça görülmektedir ki İbn Sînâ, mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerini tanım (*hadd*) ve betimi (*resm*) gösterecek şekilde ortaya koymuştur. Lafzın *hadd-i tâm* şeklindeki anlamına delâletinin mutabakat, bu tanımın içinde bulunan parçalara delâletinin ise tazammun olduğunu ifade eder. Betim için kullandığı delâlet türü ise *alamettir*. Aslında onun teorisinden anlaşılır ki *resm-i tâm* yakın cins ve lazım hâssalardan oluştuğuna göre hem tazammun hem iltizamlı delâlet etmektedir. *Resm-i nâkıs* ise sadece arazîlerden oluştuğu için iltizamlı delâlet etmektedir.⁴¹

⁴⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifâ/el-Medhal*, 49.

⁴¹ Yılmaz, “Mutabakat, Tazammun ve İltizam Delâletlerinin Kökeni ve Fıkıh Usûlüne Girişi”, 112. Yılmaz, bu makalede İbn Sînâ’nın mutabakat ve tazammun delâletlerinin hadde tekabül edeceğini metne dayalı biçimde ortaya koyar. Resmin delâleti konusunda ise İbn Sînâ’nın bir sözü bulunmadığını ifade ederek o kısmı kendisi tamamlar. Bize göre ise buradaki alamet ifadesi iltizam delâletini karşılayacak biçimde kullanılmıştır.

İkisinin de ortak noktası iltizamî delâlet olduğundan *resmde* iltizam delâletinin bulunduğu söylenebilir. İbn Sînâ ise burada bunu iltizam kelimesiyle değil, alâmet kelimesiyle dile getirmiştir. İşârât'ta iltizam için *istitba'* lafzını kullanan İbn Sînâ'nın teorisinin kurucusu ve ilk ifade edeni olması sebebiyle burada da *alâmet* lafzıyla aynı şeye işaret etmesinde bir problem görülmemektedir.

El-İbâre

Normalde *İbâre*, kronolojik olarak başta gelir, zira İbn Sînâ'nın *Medhal* dışındaki *Şifâ* külliyyatını *Necât*'tan önce yazdığı bilinmektedir. Ancak *İbâre* ve *Medhal*'in her ikisi de *Şifâ*'nın mantık bölümüne ait kitaplar olduğundan ve birbirlerini tamamlayıcı bir görünüm arz ettiğinden ikisini birbirinden ayırmayıp art arda yer verdik.

Aristoteles'in *Peri Hermenias*'ına denk düşen *el-İbâre* yahut Türkçesiyle *Yorum Üzerine*, mantık külliyyatının ikinci kitabıdır ve çeşitli yönleriyle önermeleri inceler. Bu eserin ilk faslında İbn Sînâ, “Şeyler, Tasavvurlar, Lafızlar ve Yazılar Arasındaki Uyum'u” anlatır. Burada önce insana verilen harfleri oluşturma ve birleştirme gücü sayesinde onun lafızlarla konuşma becerisi geliştirdiğinden bahseder. Ona göre insan konuşmayı öğrendikten sonra ise orada bulunmayana bilgilerin aktarımı için yazı icat edilmiştir. Ardından lafızların delâletinin insanlar arası uzlaşıyla (*tevatu*) gerçekleştiğini ve yine karşılıklı rızaya dayanan zorunlu olmayan örfi kullanım şeklinde devam ettiğini ifade eder⁴² ve lafzın delâletini şöyle açıklar: “*Lafzın delâletinin anlamı şudur; duyulan şey hayalde resmolunduğunda anlam da nefiste resmolur. Nefis duyduğu o şeyi o anlamla ilişkilendirir. Böylece duyu lafzı nefse her ulaştırdığında nefis o anlama yönelir*”.⁴³ Bunu sağlayan şey de bir lafzı iştmeden önce onun vaz'ını bilmektir, anlamının gerçekleşebilmesi için lafzın ve anlamın suretleri nefiste saklı olmalıdır. Bundan sonra varlık alanları (söz, yazı, zihin gibi) arasındaki delâlet türlerinden bahseder. Bu eserde delâletle ilgili bulabildiklerimiz anlattıklarımızdan ibarettir, asıl konumuz olan mutabakat-tazammun-iltizam ayırımına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yalnızca şu yorum yapılabilir; eğer lafızların delâleti İbn Sînâ'ya göre uzlaşıyla gerçekleşiyorsa bir lafzın mutabakatla delâlet ettiği

⁴² İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-İbare* (Kahire, 1952), 3-4.

⁴³ İbn Sînâ, *Kitâbu's-şifâ : Yorum Üzerine*, ed. Muhittin Macit, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 2-6.

anlamı bulmak için kişisel bir çabadan ziyade toplumun kabul ettiği anlamı bulmaya dolayısıyla bir dil incelemesine ihtiyaç vardır.

Netice itibarıyla İbn Sînâ'nın kendisinden önceki tartışmaları da göz önünde bulunarak konuları detaylı biçimde anlattığı *eş-Şifâ* külliyyatında delâlet bahsi genelde eserlerinin ilk bölümlerinde bulunur ve beş tûmelin altında mahiyetle birlikte ele alınır. Ona göre üçü zâtî ikisi arazi olan beş tûmelden zâtî olanların bir kısmı mahiyete delâlet eder bir kısmı etmez. Burada tek bir şeyin mahiyetine delâlet (tür→tür), zâtî farklılığı bulunmayan birden fazla şeyin mahiyetine delâlet (tür→ fertleri) ve zâtî farklılığı bulunan birden fazla şeyin mahiyetine delâletlerine (cins→türleri) örnekler verir ve bunları mahiyete delâlet olarak adlandırır. Mahiyete değil varlığa delâlet eden bir madde de vardır ki ona verdiği örnek faslın delâletine tekabül eder. Buradan yola çıkarak eşitlik ilişkisinin her zaman mahiyeti vermeyeceğinin altını çizer. Çünkü her ne kadar “düşünen” deyince akla onun “insan” olduğu gelse bile bu eksik bir fikirdir ve aralarında eşitlik olsa da mahiyeti vermez, zira bir varlığa düşünen dendiğinde ilk kastedilen şey onun sadece “düşünen bir varlık” olduğudur, oysa insan lafzından anlaşılan şey “düşünen ve canlı” anlamlarıdır. Dolayısıyla lafızların delâletlerinin değerlendirilmesinde ilk kastın dikkate alınma gerekliliği ortaya çıkar. Bunun ardından İbn Sînâ ilk kasıtlı gönderimde bulunan anlamın, lafzın anlamının kendisine yüklendiği şeye bazen yüklem olduğunu bazen de olmadığını savunarak medlûlün dâle yüklenmesi hakkında mütesahil bir yaklaşım ortaya koyar. Nihayet tüm anlattıklarını özetleyecek mahiyetteki delâlet teorisini mutabakat, tazammun ve iltizam şeklinde kavramsallaştırarak örnekler üzerinden konuyu belirginleştirmeye çalışır. Bunlardan tür ve cinsin mahiyete, faslın ise varlığa delâlet ettiğini anlatması, varlık-mahiyet ayrımını beş tûmelde yansımalarını görmeyi sağlar. Tûmeller ve mahiyet dışında delâletin birlikte ele alındığı meselelerden biri de vaz'dır. *El-İbare*'de bu ilişkinin varsayım olarak görüldüğü söyleyebilir. Şöyle ki: Kitapta “hayalde duyulan şey resmolunduğunda nefiste de onun anlamının resmolunması” şeklinde tanımlanan lafzın anlama delâleti aslında vaz' şartını da kendi içinde taşır. Sonuç olarak *eş-Şifâ*'nın öne çıkardığımız iki kitabından *el-Medhal*'de delâletin tanım teorisiyle ilişkisi, *el-İbare*'de ise delâletin nefsin güçleri bakımından nasıl gerçekleştiğine ve vaz'la ilişkisine dair nüveler bulunabilir.

Delâlet Görüşünün Son ve Zirve İfadesi: *el-İşârât ve't-tenbîhât*

Bu eserde İbn Sînâ, felsefesini özetleyerek son halini vermiştir, İbn Sînâ'nın ardından ise başta Râzî ve Tûsî olmak üzere çokça isim tarafından eser üzerine şerhler kaleme alınmıştır. Aynı zamanda bu eserin, filozofun görüşlerinin İslam dünyasında yaygınlaşmasını sağlayan en temel metin olduğu söylenebilir. Muhtevasında mantık, fizik ve metafizik bölümleri bulunan kitap son derece veciz bir yapıya sahiptir. Bazı noktalarda *el-Hikmetü'l Meşrikiyye* ve *eş-Şifâ* gibi eserlerine kıyasla tasnifte farklılığa gittiği görülür. Bunlardan biri mantık bölümünde mantığın amacı anlatıldıktan sonra lafız bahsine delâlet ile başlanmasıdır. Diğer eserlerinde müfred-murekkeb, zâtî-arazî gibi kavramları anlattıktan sonra delâlet konusuna giren İbn Sînâ, burada konuyu mezkûr bahislerden önce ele almıştır. Eserleri arasında üçlü delâlet taksimini en açık biçimde tanımları ve örnekleriyle birlikte anlattığı metin budur. İlgili paragraf şu şekildedir;

"اللفظ يدل على المعنى إما على سبيل المطابقة بأن يكون ذلك اللفظ موضوعاً لذلك المعنى وبإزائه مثل دلالة المثلث على الشكل المحيط به ثلاثة أضلع وإما على سبيل التضمن لأن يكون المعنى جزءاً من المعنى الذي يطابقه مثل دلالة المثلث على الشكل فإنه يدل على الشكل لا على أنه اسم الشكل بل على أنه اسم لمعنى جزؤه الشكل وإما على سبيل الاستتباع والالزام بأن يكون اللفظ دالاً بالمطابقة على معنى وتكون ذلك المعنى يلزمه معنى غيره كالرفيق الخارجي لا كالجزم منه بل هو مصاحب ملازم مثل دلالة لفظة السقف على الحائط والإنسان على قابل صنعة الكتابة."

"Lafiz, anlama ya mutabakat yoluyla delâlet eder ki bu, şu lafzın şu anlam için vazedilmesi ve o anlamın karşısında yer almasıdır; üçgenin üç kenarla kuşatılmış şekle delâlet etmesi buna örnektir. Yahut tazammun yoluyla delâlet eder ki bu, anlamın, mutabakatla delâlet eden anlamının parçası olmasıdır. Üçgenin şekle delâlet etmesi buna örnektir. Burada üçgen şekle delâlet eder, ancak şeklin ismi olduğu için değil, parçası şekil olan anlamın ismi olduğu için. Yahut istitba ve iltizam yoluyla gösterir ki bu da lafzın mutabakat yoluyla bir anlama delâlet etmesi ve o anlamın başka bir anlamı, onun bir parçası gibi değil de dışarıdan ona eşlik eden ve kendisinden hiç ayrılmayan bir şey gibi gerektirmesi şeklinde olur. Tavan lafzının duvara, insan lafzının da yazma sanatına kabiliyeti olana delâlet etmesi buna örnektir."

Bu paragrafta dikkat çeken şeylerden biri, diğer eserlerinde iltizam ve lüzum olarak zikrettiği delâlet için istitba' şeklinde farklı bir ifade kullanmasıdır. İltizam gerektirme anlamı verirken istitba' kelimesinin peşinden gelme, beraberinde getirmesi bağlı olma

gibi anlamları vardır. Bunun sebebi mutabakatla delâlet ettiği birinci anlamın hemen ardından ikinci olarak lafzın iltizam delâletinin akla gelmesi olsa gerektir. İltizam anlatırken lafzın gerektirdiği lâzım anlamın ondan hiç ayrılmayan dış bir arkadaş (*haricî refik*) gibi olduğunun da altını çizer. Bu durumda lafızdan hiç ayrılamayacak ve birinci mananın hemen peşine akla gelecek lâzımlar, tüm lâzımların sonsuzluğuna nazaran daha sınırlıdır. Çünkü toplumsal ve kişisel tecrübeler bir lafızdan sonsuz anlam çıkarmayı sağlar. Örneğin Filistin’deki zulmün canlı olduğu şu günlerde karpuz lafzı (yahut simgesi) akla hemen Filistin bayrağını ve oradaki direnişi getirir. Oysa bu anlam karpuzla sürekli eşlik eden ve ondan hiç ayrılmayacak bir anlam değildir, toplumsal hafıza sayesinde oluşmuştur. Melzum söylendiğinde onu duyan herkesin aklına gelebilecek lâzımlar ise çok daha azdır. Mesela dört sayısı söylendiğinde onun çift sayı olduğunun akla gelmesi, toplumdan topluma yahut zamandan zamana değişen bir durum değildir. Öyleyse bu tür lazımlar diğerlerine göre daha açıktır. Eğer İbn Sînâ, iltizam delâleti için “kendisinden hiç ayrılmama ve dışarıdan ona sürekli eşlik etme” gibi bir şart arıyorsa ve bu şart sonsuzluğu sınırlıyorsa, ileride “lâzımlar sonsuz olduğu için iltizam delâleti bilimlerde kullanılmamalıdır” diyenlerin argümanını daha baştan yıkmış olurdu. Ancak metnin devamında onun da lâzımların sonsuz olduğunu kabul ettiği görülmektedir. O mukavvim olmayan lâzım arazîleri anlatırken yine sürekli bir birlikteliği vurgular. Filozofa göre üçgen için “iç açılarının toplamının iki dik açıya eşit olması” ondan hiç ayrılmayan bir lâzımdır ama kurucu unsur değildir. Çünkü kurucu olsaydı onun gibi olan çok lâzım vardır, bu durumda kurucu unsurlar sonsuz olurdu.⁴⁴ Bu cümlelerinden anlıyoruz ki “sürekli birliktelik” şartı sonsuzluğu sınırlamamaktadır.

Öte yandan İbn Sînâ’nın lazımlarla alakalı bir ayırım daha yaptığı görülür: Vasıtalı ve vasıtasız. Her ikisine dair ihtimalleri de sıraladıktan sonra vasıtalı lâzım diye bir şeyin mümkün olmadığını ifade eder. Buna göre lüzumu vasıtasız ve doğrudan olan lâzımların lüzumları zorunlu olarak bilinir ve kurucu unsur olmasalar bile vehmen o lafızdan kaldırılmaları imkânsız hale gelir. “Üçgen” için “iç açılarının toplamının iki dik açıya eşit olması” bu tarz bir lâzımdır. Vasıtalı lâzımda (eğer olsaydı) ise “o şöyledir” dedikten sonra “neden” sorusuna cevap verilmelidir. Ancak bu soru sonsuza

⁴⁴ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 8.

giden bir teselsüle yol açar, dolayısıyla lâzım her halükârda aracısız olmalıdır, bu durumda vehmen kaldırılması da imkansızdır. İbn Sînâ bu satırları “kurucu unsur olmayan şeylerin vehmen kaldırılması mümkündür” diyene cevap niteliğinde yazdığını söyler.⁴⁵ Ona göre kurucu unsur olmasa bile vehmen nesneden kaldırılamayacak şeyler vardır ve bunun başında lâzımlar gelir.

Lâzımları anlattıktan sonra “o nedir” sorusunun cevabı olan yüklemelere geçen İbn Sînâ fasılların mahiyete delâlet edemeyeceğini bir kez daha vurgular. Ona göre duyumsayan dendiğinde yalnızca o şeyin duyu sahibi olduğu anlaşılır, beyaz dendiğinde yalnızca renginin beyaz olduğu anlaşılır. Bunların -fasılların- bir şeye delâleti ise mahiyeti değil varlığı verir.

Öte yandan eş-Şeyhu’r Reîs bu ilimde “lafız anlama delâlet eder” dediğinde ya mutabakat ya da tazammun delâletinden bahsettiğini söyler ki her ikisi de şeyin mahiyetine delâlettir. İltizam ise hem sınırsız olduğundan hem de mahiyeti göstermediğinden muteber değildir. Söz gelimi “gülen” dendiğinde bunun insana delâleti iltizamdır, ama mantıkçılar bu tür bir delâlette gülen ifadesinin “insan nedir” sorusuna cevap vermediği konusunda uzlaşmışlardır⁴⁶. Bu satırlar, İbn Sînâ’nın “iltizam delâletinin ilimlerde kullanımı muteber değildir” fikrini taşıdığı şeklinde yorumlanabilir. T. Street de İbn Sînâ’nın zımnen bu şekilde okunmasını mümkün görmüştür.⁴⁷ Aşağıdaki metne dayanarak biz de bu tür bir okumanın isabetli olacağı kanaatindeyiz:

“وإذا قلنا لفظ كذا يدل على كذا فإنما نعني به طريق المطابقة أو التضمن دون طريق الالتزام وكيف، المدلول عليه بطريق الالتزام غير محدود وأيضاً لو كان المدلول عليه بطريق الالتزام معتبراً لكان ما ليس بمقوم صالحاً للدلالة على ما هو.”⁴⁸

“*Filan lafız filan anlama delâlet ediyor dediğimizde mutabakat veya tazammun yoluyla (delâlet) ettiğini kastederiz, iltizam yoluyla değil, nasıl öyle olsun ki? İltizam*

⁴⁵ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 8.

⁴⁶ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 11.

⁴⁷ Street, “The Reception of Pointers 1.6 in Thirteenth- Century Logic: On the Expression’s Signification of Meaning”, 2/9.

⁴⁸ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 11.

yohuyla delâlet edilen şey sınırsızdır. Yine eğer iltizam yohuyla delalet edilen şey muteber olsaydı kurucu olmayan (unsur) o nedir sorusuyla delâlete uygun olurdu.”

Son olarak İbn Sînâ'nın niçin lafızlarla ilgili delâlet bahsini, konusu ikinci akledilir anlamlar olan mantık ilminde gündeme aldığı meselesi, *el-İşârât*'ın birkaç paragraf öncesindeki vurgulara atıfla cevaplanabilir. İlgili paragraflarda İbn Sînâ, lafız ile anlam arasında bir ilişki bulunduğunu, lafızdaki hallerin anlamı etkileyebileceğini, bu sebeple de mantıkçının belli bir topluluğun diline bağlı olarak değil genel olarak lafzı incelemesi gerektiğini ifade eder⁴⁹. Durusoy'a göre bu şekilde lafzın anlama etkisinden ilk bahseden eş-Şeyhu'r Reîs'tir. Bir anlam kuramında sadece anlamdan bahsetmek yeterli olmamaktadır, onun yerine anlam ve lafız arasında çift yönlü bir ilişki olmalıdır⁵⁰. Dolayısıyla konusu ikinci akledilir anlamlar olan mantık ilmi, anlama bakan yönü sebebiyle lafızlarla ilgilenmekte, lafzın manaya yönelişini de mutabakat, tazammun ve iltizam şeklinde üç tarzda incelemektedir.

Netice itibariyle İbn Sînâ'nın farklı eserlerinde konuyu tekrar tekrar anlattığı, belli kısımları vurguladığı ve görüşlerini değiştirmeden muhafaza ettiği görülmüştür. Eserler karşılaştırmalı okunduğunda filozofun hangi eserinde ne tür katkılar yaptığı açığa çıkar, aynı zamanda aralarındaki tutarlılığın ve bütünlüğün de varlığı göze çarpar. *En-Necât*'ta konuya giriş yapan İbn Sînâ, *el-Hikmetü'l Meşrikiyye* ve eş-Şifâ'da geliştirmiş, *el-İşârât*'ta formülasyona son halini vermiştir. Sonrasında ise tartışmalar daha çok iltizam delâleti ve *el-İşârât* adlı eseri üzerinden ilerleyecektir.

Sonuç olarak İbn Sînâ'nın hangi eserinde konuyu ne şekilde ele aldığını genel hatlarıyla gözden geçirmek, büyük resmi daha iyi görmeyi sağlayacaktır. *Necât*, Porphyrios'a yapılan itirazın bulunduğu ve açık lazım kavramını ilk kez gördüğümüz eser olması bakımından önemlidir.

el-Mantıku'l-meşrikiyyîn'de mutabakat, tazammun ve iltizam şeklinde kavramsallaştırdığı delâlet teorisini anlatır ve örneklerle onları açıklamaya çalışır. İleride Râzî'nin bu delâletler için yapacağı tanımlara kapı aralayacak ifadeler kullanır, bunlardan biri mutabakat ve tazammun delâletlerinin bir şeyin dışındakini göstermeme

⁴⁹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 3.

⁵⁰ Ali Durusoy, “Aristoteles'ten Gazzali'ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı” 28 (2015), 50.

konusunda ortaklaşıyor olmasıdır. Râzî ise bunu geliştirerek mutabakat isimlendirilenin tamamına, tazammun içindekine, iltizam ise dışındakine delâlettir şeklinde meseleyi özetleyecektir. Bunun yanında İbn Sînâ diğer iki delâletin mutabakatı gerektirdiğini ifade etmiştir ki bu görüşü de sonradan tartışmaya açılacaktır. Bu sebeple onun, bir yerde tazammun ve iltizamın gerçekleşmesi için öncelikle mutabakat delâletinin bulunması gerektiği şeklindeki fikri sonraki filozoflar incelenirken akılda tutulmalıdır. Bu eserdeki diğer katkı, mutabakata delâlet ve mahiyete delâlet arasındaki benzerliğe dikkat çekilmesidir.

Medhal'deki bir mesele şudur: bir konuya yüklem olan şey, aralarında eşitlik bile olsa mahiyetin o olduğu anlamına gelmez. Çünkü mahiyete ancak, o yüklem de kendisine dayandığı şeyin keşfedilmesiyle ulaşılabilir. Delâlet edilen, delâlet edene yüklem olur mu? İbn Sînâ bu konuyu tartışarak mümkün olduğuna dair daha mütesâhil bir yaklaşım ortaya koymuştur, ileride Tusî bunu reddederek delâlet eden ve edilen arasındaki konu-yüklem ilişkisinin kurulamaması halinde orada bir iltizam delâletinin gerçekleşmeyeceğini savunmuştur. *Medhal*'de konuyu ele aldığı paragraflarda delâlet türlerini açıklayarak ileride beş tümelde kullanacağı örnekleri verir. Delâlet eden dediğinde iltizam delâletini kastetmeyeceğini de ekler. Burada iltizam delâletini kastetmediği yer büyük ihtimalle *hadd* türü tanımlardır. Çünkü verdiği örneklerde canlının duyumsayan nefis sahibi cismin bütününe delâletini mutabakat, canlının cisme delâletini tazammun, duyumsayanın cisme delâletini ise iltizam delâleti olarak niteler. Son olarak İbn Sînâ'nın *hadd* ve *resm* ile mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerini ilişkili olarak ele aldığı paragraf cins başlığı altında karşımıza çıkar, böylece bu delâlet türlerinin tanımla ilişkisine dair öngörü, metinsel arka planla da desteklenmiş olur. *Medhal*'de delâletin tanım türleriyle ilişkisi, *İbare*'de ise farklı bir tanımdan hareketle nefsin güçleriyle ilişkisine dair nüveler bulunabilir.

İşârât, İbn Sînâ'nın teorilerinin alımlanmasında sonraki filozofların en çok kullandığı metindir. *İşârât*'ta iltizam için sürekli birliktelik şartı aradığını söyler. Ama sürekli birlikte olan lazımların sonsuz olmadığını gündeme getirir. Sürekli birliktelik şartı akla açık lazımları getirse de İbn Sînâ'nın bunların da sonsuz olabileceğini söylemesi, iltizam delâletine ileride gelecek eleştirilere kapı aralar. İbn Sina sadece kurucu unsurların nesneden vehmen kaldırılamayacak şeyler olduğunu söyleyene cevap olarak kurucu unsur olmasa bile vehmen nesneden kaldırılamayacak şeyler vardır ve

bunun başında lâzımlar gelir diyerek cevap verir. Çünkü diğer metinlerinde de ifade etmiştir ki melzum söylendiğinde akla her zaman lazım geliyorsa orada iltizam delâleti gerçekleşmiş olur yani iltizam delâletinde mevzu bahis lazımlar nesneden vehmen kaldırılamaz. Bir pasajında ise İbn Sînâ'nın iltizam delâletinden muteber olmayan bir delâlet türü olarak bahsetmesi ilgi çekicidir. Mutabakat ve tazammunun kullanılabileceğini ancak lazımların sonsuz olması sebebiyle iltizamın mahiyete delâlet etmediğini ve muteber olmadığını ifade eder.

İbn Sînâ'nın alanda nasıl orijinal bir katkı yaptığını daha iyi tespit edebilmek için öncüllerine giderek onların konuyu ele alış biçimleri incelenebilir. Tezimizin kapsamı dışında kaldığı için bu kısma girmedik. Ancak meseleye dair daha derinlikli bir çalışma için Aristoteles'in ve şarihlerin eserlerine İbn Sînâ'nın yaptığı eleştiriler ve değerlendirmeler incelenerek teorinin sebeplerine dair daha açıklayıcı bir çerçeve ortaya çıkıp çıkmayacağı araştırılabilir.

İKİNCİ BÖLÜM: DELÂLET TEORİSİNİN ELEŞTİRİSİ: GAZZÂLÎ ve FAHREDDİN ER-RÂZÎ

GİRİŞ

Bu bölümde İbn Sînâ tarafından ortaya konan delâlet teorisine getirilen eleştiriler incelenecektir. Gazzâlî'nin teoriyi yeniden ele alması ve özellikle iltizam delâletine yönelik ilk itirazları gündeme getirmesinin ardından Fahreddin Râzî bu itirazları geliştirerek daha dakik bir tablo ortaya koymuştur.

GAZZÂLÎ

Mantığı dînî ilimlerin yöntemi haline getiren Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111), fıkıh ve kelam ilmine başvurmak suretiyle bu ilmin kavramlarında değişiklikler yapmış, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen *el-kıstasu'l mustakîmin* mantık ilmine işaret ettiğini ifade ederek onu muteber hale getirmiştir. En önemli fıkıh usulü eserlerinden *el-Mustasfa*'nın girişinde bulunan meşhur “bu mukaddimeyi (mantığı) tam olarak kavrayamamış kimsenin ilmine güven olmaz” sözü⁵¹ onun mantığa verdiği önemi gösteren kuvvetli bir delildir. İslâm dünyasında yöntem alanında böyle radikal bir değişikliğe yol açacak derecede mantığı ciddiye alan bir âlimin eserlerinde mantık tartışmalarının bulunmaması elbette düşünülemez. Müellifin müstakil şekilde mantığa hasrettiği eserlerinin yanı sıra bazı bölümlerinde mantık konularını işlediği eserleri de vardır.

Bu bölümde öncelikle eserlerin kronolojisine işaret edeceğiz, bundaki amaç Gazzâlî'nin İbn Sînâ'ya yönelteceği eleştirilerin nasıl şekillendiğini ve son ifadesini nasıl bulduğunu tarihî sıralama içerisinde göstermektir. Birinci bölümümüzde olduğu gibi burada da Gazzâlî'nin eserleri sırasıyla incelenecek, eserleri arasındaki benzerlik ve farklılıklara, İbn Sînâ'nın kaynaklığında yazdığı bölümlere işaret edilecek ve yapılan eleştirilerin tutarlığı değerlendirilecektir. Gazzâlî'nin hayatındaki inziva sürecinin, onun için dönüm noktası olduğu bilinir. Bu sebeple eserlerinin kronolojisi

⁵¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfa: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev. Hacı Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/11.

bu ekseninde şekillendirilerek sıralanmıştır. Gazzâlî'nin mantık eserlerinin kronolojisini gözden geçirecek olursak büyük ölçüde İbn Sînâ'nın kitaplarını takip ederek filozofların amaçlarını yazdığı *Maḳâşidü'l-felâsife*'nin ilk bölümü ön sırada yer alır. Bunun yanında müstakil olarak mantığa ayırdığı *Mi'yârü'l-ilm* ve *Mihakkü'n-naẓar fî 'İlmi'l-mantıḳ* adlı eserlerini de inziva öncesi dönemde kaleme aldığı bilinir. Bâtınîlere karşı yazdığı *el-Ḳıstâsü'l-müstakîm* ise inzivâ dönemi mantık eseridir. İnzivâ sonrası dönemde tasavvufa meylettiği bilinse de mantığa her daim ihtiyaç duyulacağını göz önüne alarak *el-Müstaşfâ* gibi önemli bir fıkıh usulü eserinin mukaddimesini tamamen ona ayırmıştır.⁵²

İlk Felsefe Eseri: *Makâşidü'l-felâsife*

Filozofların görüşlerine itiraz etmeden önce onların görüşlerini eleştirisiz bir biçimde olduğu gibi ortaya koyma gayesiyle yola çıkan Gazzâlî, bu eserini *Tehafût*'e mukaddime olması amacıyla yazdığını eserin girişinde belirtir. Bahsettiği yolda filozofların görüşlerini tanıtmak için başvurduğu temel kaynağın ise İbn Sînâ'nın *Dânişnâme-i Alâî*'si olduğu düşünülür.⁵³ Zira bu metin hem tasnif hem içerik hem de örnekleri bakımından *Dânişnâme* ile ciddi benzerlikler taşımaktadır. Ancak “lafzın anlama delâleti” konusuna hacimli bir eser olmasına rağmen bir filozof olarak İbn Sînâ *Dânişnâme*'de yer vermemiş, Gazzâlî ise *Makâşid*'de işlemiştir. Bu durumda delâlet bahsini farklı bir kitaptan inceleyerek teoriyi iktibâs ettiği söylenebilir.

Gazzâlî'ye göre bir ilim talebesi öncelikle lafzı ve onun anlama delâlet şekillerini, ardından anlamın kısımlarını öğrenmelidir. Bu görüşüne mutabık olarak mantığın ilk konusunda lafızların delâletini anlatmıştır. *Makâşid*'daki anlatı şöyledir:

“اعلم بأن دلالة اللفظ على المعنى من ثلاثة أوجه: بطريق المطابقة كدلالة لفظ البيت على معناه. بطريق التضمن كدلالة لفظ البيت على الحائط المخصوص، فإن لفظ الحائط موضوع للمسمى به بالمطابقة فيدل عليه بذلك، ولفظ البيت أيضا يدل عليه، ولكن يفارقه في وجه الدلالة. بطريق الالتزام كدلالة السقف على الحائط فإنه يباين طريق المطابقة والتضمن فلم يكن بد من اختراع اسم ثالث، والمستعمل في العلوم والمعول عليه

⁵² Bekir Karlığa, “Gazzâlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

⁵³ Ali Durusoy, “Gazzâlî’de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi”, *İslami Araştırmalar* 13/3-4 (2000), 303-320; Hacı Sağlık, “Makâşidü'l-Felâsife’deki Dânişnâme-i ‘Alâî”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 1282-1287.

في التفهيمات طريق المطابقة والتضمن، وأما الالتزام فلا، فإن اللوازم أيضا لها لوازم ويتداعى الى أمور غير محدودة ولا يحصل التفاهم بها".⁵⁴

"Bil ki lafzın manaya delâleti üç şekildedir: (Bunlardan birincisi) ev lafzının kendi manasına delâletinde olduğu gibi mutabakat yoluyladır. (İkincisi) ev lafzının sadece duvar anlamına delâletinde olduğu gibi tazammun yoluyladır. Duvar lafzı kendisine duvar denen şeye mutabakat yoluyla vaz' edilmiştir ve aynı yolla delâlet eder. Ev lafzı da (duvar denen şeye) delâlet eder ama delâlet şekli bakımından ayırırlar. (Üçüncüsü ise) çatının duvara delâletinde olduğu gibi iltizam yoluyladır. Bu (delâlet şekli) mutabakat ve tazammunun dışında kalır. Dolayısıyla ona üçüncü bir isim bulunması gerekmiştir. İlimlerde kullanılan ve anlatılarda kendisine itimat edilen (delâlet türleri) mutabakat ve tazammundur, iltizam değildir. Çünkü lazımların da lazımları vardır ve (bu lazımlar) sınırsız şeyleri çağırıştırır, onda uzlaşa meydana gelmez."

Gazzâlî üç delâlet türünü aynı örnek üzerinden tanımlarına yer vermeksizin kısa ve öz bir şekilde açıklamıştır. Vaz' ifadesini sadece duvar lafzının kendi anlamına delâletinden bahsederken yani mutabakatla delâlet türünde kullanmıştır. Bu ifade İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'taki delâlet tanımını anımsatmaktadır. Zaten delâlet konusuna eserinde yer vermesi, *Dânişnâme* dışındaki İbn Sînâ eserlerini de incelemesini gerektirmiş olmalıdır. Son olarak iltizam delâletiyle ilgili bir eleştiriye yer verir. İlk felsefe eserini kaleme aldığı zamanlarda bile Gazzâlî, iltizam delâletinin ilimlerde kullanılmaması gerektiği görüşünü dile getirmiştir. Bu da açıkça gösterir ki bu itiraz, onun entelektüel sürecinin henüz başlarındayken vuku bulmuştur. *Makâsıd*'ı *Tehâfüt* takip eder, *Tehâfüt*'ün bir felsefe kitabı olması bakımından bu çalışmada yer alması beklenebilir, ancak mantığı bir yöntem olarak muteber kabul eden Gazzâlî doğal olarak bir eleştiri kitabına mantık bölümünü eklemeyiz. Dolayısıyla *Makâsıd*'dan sonra delâlet bahsinin bulunabileceği ikinci eser *Mi'yâr* olarak karşımıza çıkar.

⁵⁴ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Makâsıdu'l Felâsife*, thk. Mahmud Bejou (Dimeşk, 2000), 15.

Delâlet Teorisi ve Eleştirisinde İlk Adım: *Mi'yârü'l-ilm*

Mantığın ıstılahlarında ve tasnifinde⁵⁵ kendine özgü bir tarz benimseyen Gazzâlî, *Mi'yar*'ın kıyastan öncekiler (*mukaddimâtu'l-kıyâs*) şeklinde isimlendirdiği ilk bölümüne lafızların delâleti ile başlamıştır. Lafızların delâleti bahsine yer verme gerekçesini ise şöyle açıklar: “*Bu kısımda (kıyastan öncekiler) talep edilen nihai amaç, yakînî bilgiyi meydana getiren burhandır. Burhan, kıyasın bir türüdür. Kıyas, ancak iki öncülle kurulur. Her öncül de ancak, konu ve yüklem ile kurulur. Bir önermede zikredilen her konu veya yüklem birer lafız olup, bir manaya delâlet eder*”.⁵⁶ Gazzâlî kıyas araştırmasını ön ve nihâî olmak üzere iki aşamada gerçekleştirir. En nihâî hedefi kesin bilgiyi sağlayan burhanı elde etmektir. Burhan da kıyasın bir türü olduğuna göre önce genel olarak incelenmesi, ardından detaylı olarak analiz edilmesi gerekir. Bu detaylı analizde ise başlangıç aşaması müfred manaların ve lafızların delâletinin incelenmesidir.

İmam Gazzâlî, *Mi'yâr*'da mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerini tanım ve örnekleriyle açıkladıktan sonra iltizam delâletine dair görüşlerine daha geniş yer verir. Bu açıklama şöyledir:

“الألفاظ تدل على المعاني من ثلاثة أوجه متباين. الأول الدلالة من حيث المطابقة، كالاسم الموضوع بإزاء الشيء وذلك كدلالة لفظ الحائط على الحائط. والآخر أن يكون بطريق التضمن، وذلك كدلالة لفظ البيت على الحائط ودلالة لفظ الإنسان على الحيوان، وكذا كل لفظ أخص على الوصف الأعم الجوهرى. الثالث الدلالة بطريق الالتزام والاستتباع، كدلالة لفظ السقف على الحائط فإنه مستتبع له استتباع الرفيق اللازم الخارج من ذاته، ودلالة الإنسان على قابل صنعة الخياطة وتعلمها.

والمعتبر في التعريفات دلالة المطابقة والتضمن. فأما دلالة الالتزام فلا. لأنها ما وضعها واضع اللغة بخلافهما، لأن المدلول فيها غير محدود ولا محصور، إذ لوازم الأشياء ولوازم لوازمهما لا تنضبط ولا تنحصر، فيؤدي إلى أن يكون اللفظ دليلاً على ما لا يتناهى من المعاني، وهو محال.”⁵⁷

“Lafızlar manalara üç ayrı şekilde delâlet eder. Birincisi, bir şeye karşılık vaz'edilen isim gibi mutâbakat bakımındandır ki, duvar lafzının duvara delâleti buna örnektir. Diğer, tazammun yoluyla olan delâlettir. Bu, ev lafzının duvara,

⁵⁵ *Mi'yar*'daki tasnif şöyle bir sıralamaya sahiptir: Kıyastan öncekiler, kıyas, tanım, varlığın bölümleri.

⁵⁶ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Mi'yarü'l İlim İlmin Ölçütü ve Mantık* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 48.

⁵⁷ Gazzâlî, *Mi'yarü'l İlim İlmin Ölçütü ve Mantık*, 50.

insan lafzının canlıya delâlet etmesi gibidir. Daha özel her lafzın kendinden daha genel cevherî niteliğe (zâtî anlama) delâlet etmesi böyledir. Üçüncüsü ise iltizam ve bağlı olma (istitbâ') yoluyla delâlettir. Tavan lafzının duvara delâlet etmesi buna örnektir. Zira duvar, tavan lafzı için, zâtının dışında olsa da ondan ayrılmayıp ona eşlik eden bir arkadaş gibi ona bağlıdır. Yine insanın 'terziliğe ve terziliği öğrenmeye kabiliyetli olana delâlet etmesi de buna örnektir.

Tariflerde geçerli olan delâlet türü, mutabakat ve tazammun delâletleridir. İltizam yoluyla delâlete ise tariflerde itibar edilmez. Çünkü (mutabakat ve tazammunun delâletini dili vaz' eden koymuşken) o ikisinin aksine iltizam delâleti vaz'î değildir. Zira iltizamda delâlet edilen şey, sınırsız ve belirsizdir. Bir şeyin lâzımları ve lâzımlarının lâzımları tespit edilemez ve sınırlanamaz. Dolayısıyla iltizam, lafzı sonsuz manaya delâlet eden bir şey olmaya götürür ki bu muhaldir."

Bu paragrafta Gazzâlî, daha özeline daha genele delâletinin yani türlerin cinslere delâletlerinin tazammun sayılacağına altını çizer.

Diğer yandan kullanılan ıstıhlara baktığımızda Gazzâlî'nin iltizamın yanında *istitbâ'* terimini de zikretmesi *İşârât*'ın delâlet bölümünü incelediğini gösterir. Zira İbn Sînâ'nın *istitbâ'*dan tek bahsettiği yer oradaki paragraftır. Örnekler de *İşârât* ile benzer şekildedir. Öyleyse ıstilahî bakımdan Gazzâlî'nin *İşârât*'ı takip ettiği anlaşılır.

Makâsıd ve *Mi'yâr*'ı karşılaştırdığımızda iltizam delâletine yönelik itirazda bir fark dikkat çeker. *Makâsıd*'da iltizama ilimlerde ve anlatılarda itibar edilmeyeceği söylenirken *Mi'yâr*'da tariflerde itibar edilmeyeceği ifade edilir. İlk bakışta önemli bir ayrıntı değilmiş gibi görünse de tariflerde kullanılması ve ilimlerde kullanılması arasında sonuçları bakımından farklar bulunur. İbn Sînâcî delâlet teorisinde olduğu gibi Gazzâlî'de de tarifler arasında hem tanım (*hadd*) hem de betim (*resm*) sayılır.⁵⁸ Tanım ve betim ise mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerine örtüşecek şekilde kullanılabilir. Örneğin insanın tam tanımı olan düşünen canlı anlamına karşılık gelmesi onun aynı zamanda mutabakat delâletidir. Yazma kabiliyetine karşılık gelmesi ise iltizam delâletine tekabül eder. Benzer bir örnek Gazzâlî'de de bulunmaktadır. Dolayısıyla her iki filozofta da bir lafzın anlamı yahut o lafız kullanılırken neyin kastedildiği sorulduğunda *resm-i nâkıs* ile cevap verilirse burada lafzın anlamına

⁵⁸ İbrahim Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı* (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 71-76.

iltizam yoluyla delâlet ettiği söylenebilir. İltizama tariflerde itibar edilmemesini söylediği halde Gazzâlî'nin iltizama tekabül eden *resm-i nâkısa* bir tarif türü olarak eserlerinde yer vermesinin çelişik bir durum olduğu düşünülebilir. Ancak burada bir çelişki bulunmamaktadır, zira bir lafzın bir anlama nasıl delâlet edilebileceğinin açıklanmasıyla o delâlet türünün muteber kabul edilmesi farklı şeylerdir. Nitekim Gazzâlî üç delâlet türünün ne şekilde delâlet ettiğini açıkladıktan sonra anlama mutabakatla delâlet eden ve *hadde* tekabül eden tanım türünün hakiki bir tarif olacağına işaret ettiği göndermeler,⁵⁹ onun *hadde* bir diğer anlamda da mutabakat delâletine verdiği önemi göstermiştir.

İltizâm için “ilimlerde kullanılmaz” ifadesi ilk bakışta genelleyici gözüktüğü için hiçbir ilimde kullanılmaması gerektiği düşünülebilir. Oysa Gazzâlî'nin *resm* şeklinde bilinen ve bir şeyin hakikatinden ziyade genel biçimini tanımlamaya yarayan tarif türünün fıkıh usulü ve kelimada kullanılabileceğini ifade etmesi⁶⁰ onun “ilimlerde kullanılmaz” sözündeki kastının ne olduğu üzerine yeniden düşünmeyi ve diğer ilimlerde kullanıp kullanmadığını incelemeyi gerektirmektedir.

Bu inceleme için ilk bakılabilecek yer fıkıh usulündeki görüşlerini takip edebileceğimiz *el-Müstasfâ*'dır. Bu eser incelendiğinde delâlet türleri arasında saydığı “işaretin delâletinin” iltizama benzerliği dikkat çeker.⁶¹ Nitekim bu delâlet türünün iltizam delâleti olarak da kabul edildiği bilinmektedir.⁶² Bu delâlet türü fıkıh usulünde şöyle açıklanır: Bir lafız işaret delâleti ile delâlet ediyorsa, sözün doğrudan gösterdiği anlamın dışında kalan, ancak dil ve mantık kurallarına uygun olarak ondan çıkarılabilecek anlamları gösteriyor demektir.⁶³ Bu delâlet türüne eserlerinde yer veren ilk mütekellimün usulcüsü Gazzâlî⁶⁴ bizzat kastedilmediği halde lafza tâbî olan anlamları işaretin delâleti kabul eder. Daha açık biçimde ifade etmek gerekirse lafız

⁵⁹ Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 71-76.

⁶⁰ Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 86.

⁶¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev. Hacı Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 2/163.

⁶² Ali Bardakoğlu, “Delâlet (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

⁶³ Bardakoğlu, “Delâlet”.

⁶⁴ Ali Bakkal, “Fıkıh Usulünde İşaretin Delâleti”, *Bilimname* 45 (2021), 337-377.

bizzat delâlet etmiyorsa bile konuşma esnasında kişinin hal ve hareketlerinden anlaşılan yahut o anda kastedilmemesine rağmen o lafız üzerine bina edilen anlamlar o lafzın işaretle delâlet ettiği şeylerdir. Örneğin hamileliğin en kısa müddeti işaretin delâletiyle altı ay olarak belirlenmiştir. Çünkü Ahkâf Suresi'nin 15. ayetindeki “Çocuğun ana karnında taşınması ve sütten kesilmesi otuz aydır” ifadesi ile Lokman Suresi'nin 14. ayetindeki “Çocuğun sütten kesilmesi iki yıl içindedir” ifadeleri bizzat “Hamileliğin en kısa müddeti altı aydır” hükmünü kastetmese de ona işaret etmektedirler.⁶⁵ Başka bir deyişle bu iki ayetin bizzat ibaresine bakıldığında böyle bir anlamı gösterdiği söylenemez, ancak dil ve mantık kurallarına uygun olarak onların kendi anlamları dışında bir başka anlamı da gösterdiği söylenebilir ki bu anlam hamileliğin en kısa müddetinin altı ay oluşudur. Böylece *Müstasfâ*'da iltizama çok benzeyen bir delâlet türünün farklı bir isimle fıkıh usulünde kullanıldığını görüyoruz. Öyleyse Gazzâlî iltizamın ilimlerde kullanılmayacağını savunurken mantık ilminde tam tanım yaparken veya münazara ile gerçeği ortaya çıkarma gayesiyle tartışırken yani yalnızca belli ilimlerde kullanılmaması gerektiğini kastetmiş olmalıdır. Gazzâlî'nin eserlerinde “tariflerde kullanılmamalıdır” ifadesinin yer alması da bu iddiayı güçlendirir.

Öte yandan iltizam delâletinin kullanılmama sebepleri *Makâsıd*'a kıyasla bu metinde ziyadeleşmiştir. Bu sebeplerden biri iltizamın dili vaz'eden tarafından konmamış olmasıdır. Öyleyse Gazzâlî'ye göre mutabakat ve tazammun vaz' ile ilişkiliyken iltizamın genel uzlaşından ayrı bir yönü vardır. Genel uzlaşından ayrı oluşu, ileride Fahreddîn Râzî tarafından aklilik olarak ifade edilecektir. Râzî'nin vaz'î ve aklî şeklindeki bu ayrımı yapabilmesi, Gazzâlî bu paragrafında ona yol göstermesiyle gerçekleşmiştir.

Gazzâlî'ye göre iltizamın terk edilmesini gerektiren diğer sorunlar onun sınırsız, belirsiz ve kâideye bağlanamaz oluşudur. Bu durum nelerin iltizam sayılabileceğini tespit etmeyi imkânsız hale getirir. Oysa Arapçada *hadd* şeklinde ifade edilen tanım kelimesinin anlamı sınırdır, yani bir lafzı sınırlamadan ve daha belirgin ifadelerle açıklamadan onu tanımlamış sayılmayız. Dolayısıyla bir lafzın *hadd* türündeki hakiki

⁶⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfa: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, 1994, 2/164.

tanımına ulaşmaya çalışılırken iltizamın dikkate alınması kişiyi yanlış sonuca götürecektir ve Gazzâlî'ye göre bu durumda iltizam terk edilmelidir.

Gazzâlî'nin delâlet türlerini tanımla ve mahiyetle ilişkili olarak ele alışı İbn Sînâ'ya çok benzer. Nitekim o, konunun devamında mahiyete delâlet eden zâtîleri tıpkı İbn Sînâ gibi açıklar ve “o nedir” sorusuna verilecek cevapları üçe ayırır:

- 1) Mahiyet: “Şarap nedir” sorusuna “üzümden sıkılmış sarhoş edici içecektir” denmesi o şeyin mahiyetini veren bir cevaptır.
- 2) Mutlak Müstereklik: “At, boğa, insan nedir” sorusuna “canlıdır” denmesi o şeylerin cinsini veren bir cevaptır.
- 3) Hem Özellik Hem Müstereklik: “Zeyd, Amr ve Halid nedir” sorusuna “insandır” denmesi türü veren bir cevaptır.

Gazzâlî'ye göre de ikinci kısım hakkında canlı yerine “hisseden ve irade ile hareket eden” denilemez. Bunun sebebi, hisseden ve hareket eden ifadesinden mutabakat yoluyla ancak o şeyin his ve hareket gücüne sahip olduğunun anlaşılmasıdır. Arada eşitlik olsa bile hakikate delâlet söz konusu olmaz.⁶⁶ Bu açıklama İbn Sînâ ile aynıdır. Bir cismin ne olduğu sorulduğunda uzak hâssası olan “beyazdır” şeklinde cevap verilmesi de Gazzâlî'ye göre iltizam delâletine örnektir ve caiz görülmez. Mutabakat ve tazammun delâletleri tanımlarda muteber iken iltizam delâletinin muteber olmayışı da burada tekrar hatırlatılır. Anlaşıldığı üzere delâlet türlerinin tanımla ve mahiyetle ilişkili ele alınışı İbn Sînâ'dan sonra ona çok benzer şekilde Gazzâlî'de de karşılaşılan bir durumdur.

Gazzâlî'nin Delâlet Eleştirisinin Son İfadesi: *Mihakkü'n-nazar fî 'İlmi'l-mantık ve el-Müstasfâ*

Mihakk ve *Müstasfâ*'daki delâlet bahisleri aynı olduğu için her ikisinde de bulunan konulara bu başlık altında yer vereceğiz. Gazzâlî'nin *Mi'yar*'da başladığı mantığı İslamî ilimlere kazandırma gayreti daha muhtasar bir eser olan *Mihakkü'n-nazar*'da devam etmiştir. Terimler ve örnekler bakımından ilk eserinde İbn Sînâ'yı taklit etmiş

⁶⁶ Gazzâlî, *Mi'yarü'l İlim İlmin Ölçütü ve Mantık*, 102-105.

iken bu kitabında “taklitten uzaklaşacağına dair” bir söylemde bulunur.⁶⁷ Terimleri kelam ve fıkıhtan devşirerek kullandığı, böylece klasik mantık terimlerinden ayrıştığı bu eserin tasnifinde geleneksel mantık kitaplarından farklı bir yol izlese de, *Mi‘yar*’daki tasnife sadık kaldığı söylenebilir. Kıyas bölümünü yine tanımın önüne almış, kıyastan öncekiler bölümüne aşağıda yer verilen “lafızların anlamlara delâleti” bahsi ile başlamıştır.

“...دلالة اللفظ على المعنى تنحصر في ثلاثة أوجه: وهي المطابقة، والتضمن، والالتزام. فإن لفظ البيت يدل على معنى البيت بطريق المطابقة. ويدل على السقف وحده بطريق التضمن، فإن البيت يتضمن السقف، لأن البيت عبارة عن السقف، وكما يدل لفظ الفرس على الجسم، إذ لا فرس إلا وهو جسم، إذ وجدنا الجسمية في الفرسية مهما قلنا: فرس. فلنصطلح على تسمية هذا الوجه تضمنا، وعلى تسمية الوجه الأول مطابقة.

وأما طريق الالتزام فهو كدلالة لفظ السقف على الحائط، فإنه غير موضوع للحائط وضع لفظ الحائط حتى يكون مطابقة له، ولا هو متضمن. إذ ليس الحائط جزءا من السقف كما كان السقف جزءا من نفس البيت، وكما كان الحائط جزءا من نفس البيت. لكنه كالرفيق الملازم الخارج عن ذات السقف الذي لا ينفك السقف عنه، فدلالته على نمط آخر. فلنختار له لفظا آخر، وهو الالتزام والاستتباع.

وإياك أن تستعمل في نظر العقل من الألفاظ ما يدل بطريق الالتزام أو تمكن منه خصمك، بل اقتصر على ما يدل بطريق المطابقة أو التضمن، فإن الدلالة بطريق الالتزام لا تنحصر في حد. إذ الحائط يلزم السقف، والأس يلزم الحائط، والأرض يلزم الأس، ويتداعى هذا إلى غير نهاية.”⁶⁸

“Lafzın manaya delâleti üç türle sınırlıdır: bunlar mutabakat, tazammun ve iltizamdır. Ev lafzı ev manasına mutabakat yoluyla delâlet eder, (yine ev lafzı) sadece çatıya ise tazammun yoluyla delâlet eder. Ev çatıyı içerir, çünkü ev çatıdan (ve diğer şeylerden) meydana gelir. At lafzının cisme delâleti de buna (tazammuna) örnektir. Zira cisim olmayan bir at yoktur. At olmaktan her bahsettiğimizde cisimliği de onda buluruz. Öyleyse bu türün tazammun olarak ilk türün ise mutabakat olarak isimlendirilmesinde anlaştık.

İltizâm delâleti ise çatı lafzının duvara delâlet etmesi gibidir. O (çatı lafzı) duvar için vaz‘edilmemiştir. Duvar lafzı duvar anlamıyla tam olarak örtüşmesi (mutabakat ile) için vaz‘edilmiştir, onu içermez de (tazammun). Çünkü çatının ve duvarın evin kendisinden birer parçası olmasının aksine duvar, çatının bir parçası değildir. Ancak o çatının kendisinin dışında olan ama ondan ayrılmayan gerekli

⁶⁷ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Düşünmede Doğru Yöntem/Mihakkü'n-Nazar*, çev. Ahmet Kayacık (İstanbul: Ahsen Yayınları, 2002), 26.

⁶⁸ *Gazzâlî, Mihakkü'n-nazar fî 'ilmi'l-mantık* (Beyrut: Daru'l Minhâc, 2016), 63-64.

(mülazım) bir arkadaş gibidir. Delâleti ise farklı bir şekildedir. Onun için yeni bir lafız oluşturalım: bu iltizam ve istitba’dır.

Aklî bir araştırmada iltizam yoluyla delâlet eden lafızları kullanmaktan veya rakibinin kullanmasına imkân vermekten kaçın. Tazammun ve mutabakat yoluyla delâlet edenlerle yetin, çünkü iltizam yoluyla delâlet bir tanımla sınırlanamaz. Duvar çatıyı gerektirir, temel duvarı gerektirir, yer temeli gerektirir ve bu sonsuza kadar devam eder.”

Bu paragraflarda mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerinin örneklerine yer verilmiş ve açıklama onlar üzerinden yapılmıştır. Birebir bu delâlet türleri için Gazzâlî tanım yapmasa da örnekleri açıklarken kurduğu cümleler İbn Sînâ’nın yaptığı tanımlarla örtüşür ve konunun anlaşılması için yeterlidir. At örneği dışındaki örnekler diğer kitaplarıyla aynıdır. İltizâm örneğinde kullandığı “*çatının kendisinin dışında olan ama ondan ayrılmayan gerekli (mülazım) bir arkadaş*” ifadesi ise İbn Sînâ’nın *el-İşârât*’ındaki açıklamasıyla lafzî olarak da ciddi benzerlik taşır. Öyleyse İmam Gazzâlî’nin bu satırları kaleme alırken masasının bir köşesinde açık bulunan bir *el-İşârât* nüshasının olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu metinde Gazzâlî’nin iltizamdan kaçınılmasını tavsiye ettiği yer için kullandığı ifade “ilimler” veya “tarifler” değil “aklî araştırma” şeklinde tercüme ettiğimiz “*nazaru’l-akl*”dır. Bu ifade ise her ikisini de kapsayabilecek bir anlama sahiptir.

Mantığı içeren son eseri *el-Müstasfâ* ise fıkıh usulüne dair olup mantığı işlediği mukaddimesinin “Lafzın Anlamlara Delâleti” bölümü⁶⁹ *Mihakk* ile neredeyse birebir aynıdır. Dolayısıyla Gazzâlî’nin konu ile ilgili görüşünün son halini *Mihakk*’ta şekillendirdiği, sonrasında da bir değişikliğe ihtiyaç duymadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Netice itibarıyla bu bölümde Gazzâlî’nin delâlete dair görüşlerini farklı eserleri arasında kıyaslamalı olarak incelemeye, kendi içindeki tutarlılığı değerlendirmeye, İbn Sînâ ile uzlaştığı ve ayrıştığı yönlere dikkat çekmeye çalıştık. İmam Gazzâlî’nin delâlet görüşlerini geliştirirken temel kaynak olarak *İşârât*’ı kullandığı

⁶⁹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *El-Müstasfâ*, thk. Ahmed Zeki Hammâd (Riyad: Dâru’l-Meymân, 1987), 46; Gazzâlî, *el-Mustasfâ: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, 1994, 1/40.

düşünülmektedir. Buna dair delillerden bazıları *Dânişnâme*’yi özetlediği bir eserinde *Dânişnâme*’de bulunmayan bir konuyu eklemesi, iltizam için kullandığı istitbâ‘ teriminin yalnızca *İşârât*’ta bulunması ve yine onda bulunan tanımları ve örnekleri kendi eserlerinde tekrar etmesidir.

Gazzâlî’nin iltizamın kullanılmaması gerektiği iddiası mantığı içeren ilk eseri *Makâsıd*’da başlamış, sonraki eserlerinde de devam etmiştir. Nerede kullanılmaması gerektiğini ise eserlerinde “ilimler, anlatılar (*tefhîmât*), tarifler ve aklî araştırma (*nazaru’l akl*)” gibi farklı ifadelerle dile getirmiştir. İlimlerde ve tariflerde kullanılmasının sonuçları bakımından farkları bulunmaktadır. İlimlerde kullanılmamasına yönelik eleştirisi, kendisinin fıkıh usulünde iltizama tekabül eden işâretin delâletini kullandığı göz önünde bulunduğunda eleştiriye açık hale gelir. Tariflerde kullanılmasına itirazı ise aslında hakiki tanım olarak gördüğü *hadd* türü tanımlarda iltizam delâletinin geçerli olmayacağı düşüncesinden kaynaklanır.

Sonuç olarak, Gazzâlî’nin temel iddiasının aslında iltizam delâletinin *hadd* türü tanımlarda terk edilmesi olduğu yönündeki deliller güçlü görünmektedir. Bu da İbn Sînâ’nın görüşlerine aykırı bir nitelik taşımaz. Her iki filozof da delâletleri tanımla ilişkilendirerek ele almıştır. Buna verilebilecek örneklerden biri Gazzâlî’nin de İbn Sînâ gibi tanım yaparken kullanılan zâtî tümellerden faslın delâletini iltizam grubuna almasıdır. Dolayısıyla her ne kadar açıkça dile getirmese de Gazzâlî’nin delâlet teorisini hakikî tanım yapma yolunda bir araç olarak kullandığı açığa çıkar. İltizamı kabul etmemesi de bu durumda anlaşılır hale gelir, çünkü hakiki tanımda ne İbn Sînâ ne de Gazzâlî’ye göre iltizamdan yararlanılamaz. Öyleyse Gazzâlî’nin iltizam delâletinde İbn Sînâ’ya itiraz ettiği yönündeki düşüncüyü şöyle düzeltmek doğru olur: İbn Sînâ lafzın anlama kaç şekilde delâlet edeceğini açıklamış ancak bunların hakikî tanımda kullanılıp kullanılmayacağına dair açık bir ifade kullanmamıştır, Gazzâlî ise bu teoriyi geliştirerek hakikî tanımda kullanılanların mutabakat ve tazammun, kullanılmayanların ise iltizam olduğuna işaret etmiştir.

FAHREDDİN ER-RÂZÎ

İslamî ilimlerde yöntem olarak mantığı benimseyerek bu alana önemli katkılarda bulunan Gazzâlî'den sonra Fahreddîn Râzî (ö. 606/1210), İslam dünyasında 12. yüzyılın dikkat çeken isimlerden olmuştur. Râzî, Aristoteles felsefesini derinlemesine inceleyerek kelamî felsefî bir zemine oturtmuş ve bu çabası sonucunda yazdığı eserlerle mantıkçıların pek çok fikri kelam disiplininde kabul edilir hale gelmiştir.⁷⁰ Râzî, Aristoteles mantığını sistemli bir şekilde kullanmış ve bunu yaparken Yunanlardan değil Müslüman filozoflardan istifade etmiştir.⁷¹ Bu başlığın temel araştırma konusu önemli bir mantıkçı olarak tanınan Râzî'nin, eserlerinden istifade ettiği filozofların başında gelen İbn Sînâ'nın delâlet teorisine yönelik yaptığı yorum ve katkılarıdır.

Delâlet teorisi ekseninde Râzî'nin eserleri gözden geçirildiğinde müstakil olarak mantığa ayırdığı veya içerisinde bir bölüm olarak mantığa yer verdiği pek çok telifi bulunduğu görülür. Bu eserlerin bazılarında mantık bölümü bulunduğu halde lafızların delâletine yer verilmemiştir. Eserlerin kronolojisine ve delâlet bahsinin bulunup bulunmadığına işaret edildikten sonra metinler teker teker incelenecektir ve Râzî'nin teoriye yaptığı katkılar ortaya konacaktır.

Eşref Altaş tarafından titizlikle hazırlanan kronolojiye göre⁷² Râzî'nin mantık eserleri arasında ilk sırada 1172'den önce yazdığı bilinen *el-Âyâtü'l-beyyinât fi'l-mantık* yer alır. Bu kitap, isminden kaynaklı genel yanlışının aksine Kur'an ayetlerini içermez, okuyucuya mantık konularının özünü muhtasar şekilde vermeyi amaçlar.⁷³ Lafızların delâleti bölümü de kitapta kısa bir paragraf halinde bulunmaktadır. Ardından 1180 veya 1184 yılında kaleme aldığı, mantığın kavram ve yargı bölümlerinin yanı sıra felsefî meseleleri içeren *el-Mülahhas fi'l-hikme ve'l-mantık* gelir. Lafızların delâleti bahsi âdet olduğu üzere ilk bölümde yer almaktadır. Bir sonraki eser, *el-Mülahhas*'taki

⁷⁰ İbrahim Çapak, "Mantık Tarihinde Râzî", *Felsefe Dünyası* 58 (2013), 39.

⁷¹ İbrahim Çapak, "Fahreddin Râzî'nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri", *Dinî Araştırmalar* 8/23 (2005), 125.

⁷² Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, İlmî Araştırmalar Dizisi (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 91-164.

⁷³ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu'l-âyâtü'l-beyyinât*, thk. Muhtâr Cebî (Beyrut: Daru Sâdir, 1996), 38.

ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla onu bitirdiğinde henüz yazımına devam ettiği hacimli mantık kitabı *el-Mantıku'l-kebîr*'dir. Bu eserde geniş bir şekilde meseleyi ele aldığı görülür. Aynı yıllarda (1180) İbn Sînâ'yı şerh ettiği *Şerhu'l-İşârât*'ı kaleme almıştır. Bu eserde de İbn Sînâ'nın delâlet teorisini verdikten sonra kendi görüşleriyle farklı açılardan teoriyi geliştirdiği görülür, iltizâm delâletinin ilimlerde terk edilmiş (*mehcûra*) olma sebeplerini derinleştirir. 1201 yılında ise bazı önemli kişilerin talebi üzerine *İşârât*'ı özetleyerek yeniden ifade ettiği *Lübâbü'l-İşârât*'ı yazar. Özet bir eser olduğu için burada delâlet konusu kısa bir paragraf şeklinde yer almaktadır. Son olarak Râzî, içinde mantık bölümü bulunan *Şerhu 'Uyûni'l-hikme*'yi 1209 yılında kaleme almıştır. Ancak İbn Sînâ'nın *'Uyûnu'l-hikme*'sini şerh ettiği bu eserinde İbn Sînâ gibi Râzî'nin de lafızların delâletine dair bir anlatısı bulunmamaktadır.⁷⁴ Sayılanlar arasında içerisinde delâlet bahsinin yer aldığı eserlerin delâlet anlatısını teker teker incelemeden önce Râzî'nin bu konuyu niçin ele aldığına dair kısa bir bilgi vereceğiz.

Râzî, delâlet gibi lafızlarla alakalı bir konuya niçin mantık kitaplarında yer verdiği hakkında *Şerhu'l-İşârât*'ta İbn Sînâ'ya benzer bir yorumda bulunur. Ona göre mantıkçının lafızları/dilleri araştırması onun asıl işi olmamakla beraber zarureten dolayı bunu yapar. Ama araştırdığı şeyler belirli bir toplumun dili değildir, o bütün dillerde bulunan aklî durumlarla ilgilenir. Bu durumlardan biri de delâlet konusudur. Delâlet eden lafızların isim, fiil ve harf olarak ayrılması; aynı zamanda mutabakat, tazammun ve iltizam yoluyla delâlet etmeleri mantıkçının dille ilgilendiği durumlara örnektir.⁷⁵ Görüldüğü üzere delâlet bahsinin mantık ve usul bahislerine girme sebebi belli bir dile bağlı olmayan diller üstü bir konu olmasından ve anlamla yakın ilişkisinden kaynaklanır. Böylece delâlet araştırmasının sebebi açıklanmış olur, peki Râzî bu delâlet araştırmasını ne şekilde yapmıştır, İbn Sînâ ve Gazzâlî'den hangi yönlerde ayrılmış veya hangi açılardan onlara katılmıştır? İktibas ettiği bu teoriye ne tür eleştiriler ve katkılarda bulunmuştur? Bunu tespit etmek için farklı kitaplarında konuyu ele alış biçimi incelenecektir.

⁷⁴ Râzî'nin bu sayılanlar dışında da mantığı içeren eserleri bulunmaktadır, ancak bir kısmı yazma halde olması, bazıları kronolojiye dahil edilmemesi ve içerisinde delâlet bahsinin çok kısa yer alması, bazıları da esere ulaşamaması sebebiyle bu tezde kullanılamamıştır.

⁷⁵ Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşarat*, thk. Ali Rıza Necefzâde (Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 1384), 2/22.

Delâlet teorisine ilk katkılar: el-Âyâtü'l-beyyinât fi'l-mantık

Râzî'nin 1172'den önce kaleme aldığı ve ilk mantık eseri olma özelliğiyle öne çıkan *el-Âyât*, muhtasar olması hasebiyle mantık konularını özet bir şekilde ele almış, sonrakiler tarafından şerhlerle detaylandırılmıştır. Râzî'nin metni on fasıldan oluşmakta olup, ilk faslı lafızların delâletlerine ayrılmıştır. İlgili paragraf aşağıdaki gibidir:

"الفصل الأول في دلالات الألفاظ؛ وما يتعلق به اللفظ إما أن يدل على معنى وضع اللفظ بإزاره -وهي المطابقة-، أو على جزء من ذلك المعنى من حيث هو جزؤه -وهو التضمن-، أو على أمر خارج عنه، لازم له في ذهن من حيث هو كذلك -وهو الالتزام".⁷⁶

"Birinci kısım lafızların delâletleri hakkındadır. Lafızların ilişkili olduğu şeyler ya lafzın, karşısında vaz olunduğu manayı gösterir ki bu mutabakattır, ya parçası olması bakımından bu mananın bir parçasını gösterir ki bu tazammundur, ya da onun dışında olan ama böyle olması bakımından zihinde onun gerektirdiği bir şeyi gösterir ki bu da iltizamdır."

Râzî'nin delâlet teorisini kaleme aldığı bu ilk metinde dahi tazammun delâletinde haysiyet (*min haysu hüve kezâlik*), iltizam delâletinde zihnî mülazemet (*lâzım lehu fi 'z-zihn*) kaydının yer alması dikkat çekmektedir. Bu kayıtları niçin koyduğunu bu metinde açıklamamış olsa da kayıtların varlığı göz önünde bulundurulduğunda delâlete dair bazı meselelerin Râzî'nin zihninde erken bir dönemde şekillendiği söylenebilir.

Katkılar ve Sebepleri: el-Mûlahhas fi'l-hikme ve'l-mantık

Râzî'nin felsefî literatürü analiz ettikten sonra sistematik bir dille kaleme aldığı analitik çalışması *el-Mûlahhas fi'l-hikme ve'l-mantık*, isminden de anlaşılacağı üzere mantık ve felsefeye dair bir eserdir. Bu eserde delâlet teorisine getirdiği yeniliklerle alakalı çok daha fazla bilgi bulunacaktır. Râzî öncelikle üç delâlet türünün tanımlarına yer verir:

⁷⁶ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu'l-âyâtü'l-beyyinât*, 87. Eserin aslına ulaşamadığı için İbn Ebü'l-Hadîd (ö.656/1258) şerhindeki ana metin takip edilmiştir.

"دلالة المطابقة دلالة اللفظ على تمام مسماه؛ ودلالة التضمن دلالة اللفظ على جزء مسماه من حيث هو جزءه. واحترزنا بالقييد الأخير عن دلالة اللفظ بالمطابقة على جزء المسمى بالاشتراك. ودلالة الالتزام دلالة اللفظ على لازم مسماه تبعا لدلالته على مسماه. واحترزنا به عن دلالة اللفظ بالمطابقة على اللازم بالاشتراك".⁷⁷

"Mutabakat delâleti lafzın, isimlendirilenin (müsemma) tamamına delâletidir. Tazammun delâleti lafzın, isimlendirilenin parçasına onun parçası olması açısından delâlet etmesidir. Son kayıtla (min haysu), lafzın mutabakat ile müsemmanın bir parçasına eş sesli olarak delâlet etmesinden kaçınmış olduk. İltizam delâleti ise lafzın, müsemmasına delâlet etmesine bağlı olarak müsemmanın gerekli kıldığı şeye (lazım) de lafzın delâletidir. Bu kayıtla da lafzın mutabakat yoluyla gerekli kıldığı şeye eş sesli olarak delâlet etmesinden kaçınmış olduk."

Râzî'nin eş seslilik (iştirâk) problemine çözüm bulmaya çalıştığı ilk detaylı paragraf *Mûlahhas*'tadır. Lafızların eş sesli olarak delâlet etmesi ilimlerde tercih edilmeyen bir durumdur. Dolayısıyla delâlet türlerini tanımladığı bu paragrafta ilk kez yeni bir kayıt ekler. Bunu haysiyet kaydı (*min haysu hüve cüz 'uhû/lâzımu*) olarak ifade edeceğiz. Râzî, Âyât'ta bu kaydın sebebini vermemiştir, *Mûlahhas*'ta bu kaydı eş seslilik problemini çözmek için koyduğunu açıklar. Yani bir lafız aynı anda hem mutabakatla hem de tazammunla aynı anlama eş sesli olarak delâlet ettiğinde bunu istisnâî bir durum olarak kabul eder ve onu delâlet türlerinden birine dahil etmez. Tazammun delâleti mutabakatla delâlet edilen anlamın parçasına delâlet etmektedir, ancak parçaya delâlet ettiği esnada mutabakat anlamı da ondan ayrılmamış olursa lafzın ne anlama geldiği belirsizleşir ve lafzın bulunduğu cümle doğru anlaşılamaz. Dolayısıyla Râzî bir lafzın tazammun ile delâlet edebilmesi için bu delâlet türüne bir şart ekler ki bu da lafzın hem mana hem de onun parçasına eş sesli olarak delâlet etmemesidir. Bunu "parçası olması bakımından" şeklinde ifade eder. Sonraki metinlerde bu konu örneklerle derinleştirilecektir. Burada konuyu kısa bir şekilde ifade ettikten sonra birbirlerine tâbî olmaları bakımından delâlet türlerini inceler:

"الدلالة الوضعية هي المطابقة والباقيتان تابعتان، لكن لا مطلقا بل بشرط كون الماهية مركبة في الأول وملزومة في الثاني. ولما لم يكن وجود الجزء لكل ماهية لازما وكان وجود لازم ما لكل ماهية لازما وأقله

⁷⁷ Fahreddin er-Râzî, *el-Mûlahhas*, thk. Edâd Ferâmerz Karâmelîkî - Âdîne Asgarînejâd (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, 1381), 19.

أنه ليس غيره، لم يلزم المطابقة التضمن ولزمها الالتزام؛ وأما هما فلا يوجدان إلا عند المطابقة لاستحالة حصول التابع من حيث إنه تابع بدون المتبوع".⁷⁸

"Mutabakat delâleti vaz 'î delâlet, diğer ikisi ise ona tâbî' olan delâletlerdir. Ancak mutlak olarak değil, tazammunun gerçekleşmesi için mahiyetin bileşik olması, iltizamın gerçekleşmesi için ise lazımlarının bulunması şartı vardır. (Bu şartlar gerçekleşmediğinde) diğer ikisi olmasa da en az yine mutabakat delâleti vardır. Mutabakat tazammunu gerektirmez ama iltizamı gerektirir. O ikisi (tazammun ve iltizam) mutabakat olmadan bulunamazlar, çünkü tabi olması bakımından tâbî'nin ortaya çıkması tâbî' olunan şey bulunmadan mümkün değildir."

Yukarıdaki paragrafta Râzî'nin ortaya koyduğu yeniliklerden biri, iki delâlet türünün mutabakat delâletine tabi olmasıdır. Yani bir lafzın bir anlama tazammun veya iltizam yoluyla delâlet ettiği söylendiyse bilinir ki aynı lafzın delâlet ettiği bir de mutabakat anlamı vardır. Bununla beraber bu kayıt her durumda geçerli değildir, birtakım şartların bulunuyor olması gereklidir. Bu şartlardan biri tazammun delâleti için "mahiyetin bileşik olmasıdır". Mahiyet basit olduğunda mutabakat bulunduğu halde tazammun delâleti bulunmaz. Diğer şart ise iltizam delâleti için mahiyetin melzum olması yani lazımlarının bulunmasıdır. Mahiyetin lazımlarının bulunmaması gibi bir ihtimal zaten söz konusu değildir, her mahiyetin muhakkak lazımı vardır. Öyleyse mahiyet bileşik olduğunda tazammun delâleti ile beraber mutabakatın da olduğu bilinir. Mutabakat delâleti varsa bu durumda da kesinlikle iltizam delâleti vardır.

Bir diğer önemli nokta mutabakatın tazammunu gerektirmemesi, ancak iltizamı gerektirmesidir. Râzî'nin bu görüşü Şemseddin Semerkandî (ö.702/1303) gibi bazı alimler tarafından kabul edilmemektedir.⁷⁹ Ancak Râzî'nin düşüncesine göre lazımlar isimlendirilenin dışında olduğu için, bir lafzın delâlet ettiği bir isimlendirilen varsa o isimlendirilenin dışında kalan bir şeyin de olması gerektiği açıktır. Bu durum, iltizam delâletinin kolaylıkla gerçekleşebileceğini gösterir. Dolayısıyla bir lafzın delâlet ettiği onun için vaz olunan anlam varsa bu anlam zihinde kendisi dışında pek çok çağrışım yapmaya izin verir. Öyleyse mutabakatın iltizamı gerektirmesi Râzî için tutarlı bir durumdur. Bunun ardından o bir başka dakik taksim yapar:

⁷⁸ Râzî, *el-Mülâhhas*, 19.

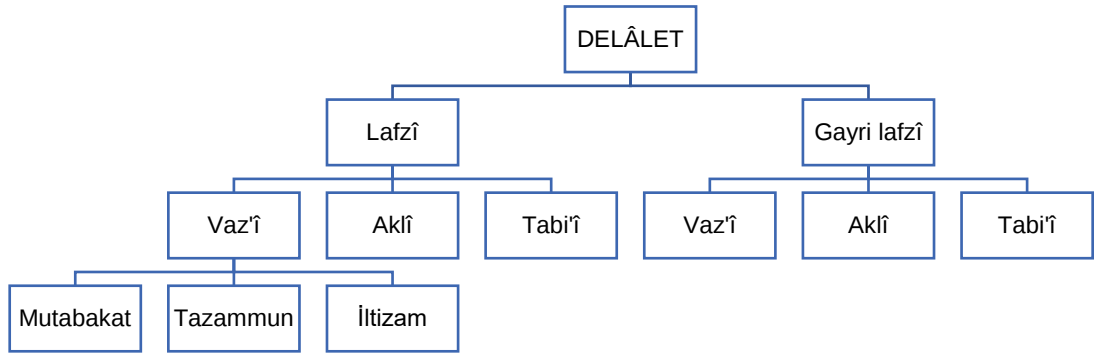
⁷⁹ Cengiz, *Klasik İslam Düşüncesinde Delâlet*, 85.

"يمكن استخراج هذه الأقسام بتقسيم آخر وهو أن دلالة اللفظ على المعنى، إما أن تكون وضعية أو عقلية. والأول دلالة اللفظ على تمام مسماه لأننا نعلم بالضرورة أن دلالة كل لفظ على تمام مسماه غير واجبة عقلاً. والثاني دلالة اللفظ على لازم مسماه، وذلك اللازم إن كان داخلاً فيه فهو التضمن، وإلا فهو الالتزام".⁸⁰

"Bu kısımlardan farklı bir taksim daha çıkarmak mümkündür: Lafzın manaya delâleti vaz'î ya da aklîdir. Vaz'î olan, isimlendirilenin tamamına lafzın delâletidir. Çünkü biz kesin olarak biliyoruz ki her lafzın isimlendirilenin tamamına delâleti aklen zorunlu değildir. İkincisi (aklî olan) ise isimlendirilenin lazımına lafzın delâletidir, bu lazım isimlendirilenin içindeyse tazammun, içinde değilse iltizam olur".

Râzî'nin meseleye dair yaptığı bir başka açılım vaz'î-aklî taksimidir. Onun bu taksimine göre mutabakat delâleti vaz'î, tazammun ve iltizam delâletleri ise aklîdir. Gazzâlî mutabakatın vaz'î olduğunu, tazammun ve iltizamın ise vaz'î olmadığını ifade etmişti. Râzî de Gazzâlî'nin işaret ettiği bu kapıdan girmiş ve vaz'î olmayan kategorisine "aklî" ismini vermiştir.

Aklî ve vaz'î ayrımı dendiğinde akla önce mantıkta delâlet bahsi tedris edilirken yapılan delâlet türleri taksimi gelir. Ancak burada Râzî'nin tazammun ve iltizam için "aklî" derken delâletin türünden değil yönünden bahsettiği belirginleştirilmelidir. Delâlet türleriyle ilgili ayrım şöyledir:

Şekil 2

Bu ayrıma göre lafzî delâlette olduğu gibi gayri lafzî delâlette de üç kısım vardır. Mutabakat, tazammun ve iltizam delâletleri ise lafzî vaz'î delâlet altında incelenir.⁸¹

⁸⁰ Râzî, *el-Mûlahhas*, 20.

⁸¹ Cengiz, *Klasik İslam Düşüncesinde Delâlet*, 83.

Oysa Râzî mutabakatı vaz‘î sayarken, tazammun ve iltizamı aklî delâletler arasına almıştır. Lafzî aklî delâlet, delil ve medlul arasında zihnî doğrudan bir ilişki görmesi ve delilden medlule ulaşması şeklinde tanımlanır. Örneğin ıssız bir ormanda aslan kükremesi duyan kimsenin, yakınlarında bir aslan olduğuna hükmetmesi lafzî aklî delâlettir.⁸² Ancak bu örnek tazammun ve iltizam delâletlerine uymaz. Neden uymadığını şöyle açıklayalım: Öncelikle bir lafzın tazammun ve iltizamla delâlet edebilmesi için mutabakat delâletinin olmasına ihtiyaç vardır. Aslanın kükremesi ise mutabakatla delâlet edebilen bir lafız değildir, çünkü vaz‘edilmemiştir, insanlar arasında uzlaşıyla delâlet ettiği bir anlamı yoktur. Dolayısıyla tazammunla yahut iltizamla da bir anlamı göstermez. Râzî’nin mutabakat vaz‘î, tazammun ve iltizam ise aklîdir derken kullandığı kavramlarla neyi kastettiğini Nasirüddin Tûsî (ö. 672/1274) belirginleştirmiştir. Ona göre mutabakat sadece vaz‘î, tazammun ve iltizam ise hem vaz‘î hem aklîdir.⁸³ Böylece anlaşılır ki Râzî’nin tazammun ve iltizam için aklî demesi, onun diğer delâlet taksiminden ayrı bir görüşü benimsediğini göstermez. Aslında o da delâlet türleri vaz‘î oluşuna itiraz etmezdi, ancak ona göre tazammun ve iltizamın bir de aklî yönü bulunmaktadır. Râzî’nin bu katkısı belâgat ve usul alimlerinde de kullanılmaya devam etmiştir.⁸⁴

Mûlahhas’ta karşılaştığımız bir başka önemli detay iltizam delâletine eklenen zihnî lüzum şartıyla ilgilidir. Râzî Âyât’ta ilk kez işaret ettiği meseleyi *Mûlahhas*’ta şöyle detaylandırır:

”شرط دلالة الالتزام حصول اللزوم الذهني دون الخارجي. أما الأول فلأن اللفظ الموضوع لمعنى لو لم يكن بحيث ينتقل الذهن من مسماه إليه، كان حاله معه كحال جميع الألفاظ التي لا دلالة لها عليه أصلاً معه. وأما الثاني فلأن الجوهر والعرض متلازمان مع أن اسم أحدهما لا يستعمل في الآخر. ثم إن الملازمة الذهنية شرط لا سبب.”⁸⁵

⁸² Cengiz, *Klasik İslam Düşüncesinde Delâlet*, 81-82.

⁸³ Nasirüddin Tûsî - Kutbüddin Râzî, *Şerhu’l-İşarat*, thk. Kerim Feyzi (Kum: Matbuat Dini, 2003), 1/106.

⁸⁴ Erdem - Deliçay, “Mantık, Belâgat ve Usûl-ü Fıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak ‘Delâlet’”, 180; Ebû Ya’kûb Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulûm* (Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1983), 329-330.

⁸⁵ Râzî, *el-Mûlahhas*, 20.

“İltizam delâletinin şartı zihnî lüzumdur, haricî lüzum değildir. Çünkü bir mana için vaz‘edilen lafız, zihnin isimlendirilenden kendisine intikal edeceği şekilde olmasaydı, o lafzın onunla birlikte durumu, tıpkı isimlendirilene onunla asla beraber delâlet etmeyen lafızların durumu gibi olurdu. İltizam delâletinin şartı zihnî lüzumdur, çünkü cevher ve araz birbirini gerektirir, bununla beraber birinin ismi diğeri için kullanılmaz. Dolayısıyla zihnî gerektirme (mülâzemet) şarttır, sebep değildir.”

Görüldüğü üzere Râzî’ye göre iltizam delâletinin şartı hâricî değil zihnî lüzumdur. Mutabakat anlamı bulunan bir lafızda bu lafzın müsemması ile karşılaşıldığında zihne hemen o lafız gelir. Oysa zihnî lüzum dikkate alınmasaydı iltizamla delâlet eden lafızlar, müsemma ile karşılaşıldığında zihne gelmeyen lafızlardan olurdu. Bu durumun yanlışlığı gösterir ki iltizam delâletinde dikkate alınması gereken lüzum türü zihnî olandır. Bunun ardından zihnî lüzuma cevher-araz örneğini veren Râzî, cevher dendiğinde akla arazın da geleceğini, ancak bu ikisine verilen isimlerin birbiri için kullanılamayacağını altını çizer. Paragrafın sonunda zihnî gerektirmenin (mülâzemet) sebep değil şart olduğuna dair bir hatırlatma yer alır. Yani bir lafız ile bir anlam arasında zihnî bir gerektirme varsa bu gerektirme her halükarda iltizam delâletinin var olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlamaz, ancak iltizam delâletinin gerçekleşmesi için zihnî gerektirmenin bulunması şarttır. İltizamla ilgili detaylardan sonra onun ilimlerde kullanılmaması gerektiğini savunur ve sebeplerini anlatarak konuyu genişletir:

“دلالة الالتزام مهجورة في العلوم، لا لما قيل من أنها عقلية والا لانتقضت بالتضمن. ولا لأن اللوازم غير متناهية، لأن البينة منها متناهية. بل لأن دلالة اللفظ على لازم مسماه إن اعتبر فيها كون اللزوم بينا فذلك مما يختلف باختلاف الأشخاص، فلا يكون المدلول مضبوطاً. وإن لم يعتبر فيها ذلك، فهو محال. لأن الغرض من إطلاق الألفاظ إفهام المعاني فإذا لم يحصل ذلك لم يكن اللفظ مفيداً.”⁸⁶

“İltizam delâleti ilimlerde terk edilmiştir, bunun sebebi onun aklî olduğunun söylenmesi değildir. Öyle olsa tazammun delâleti de terk edilirdi (intikâd). Lazımlar sonsuz olduğu için de değildir, çünkü açık lazımlar sonludur. Terk edilmiştir, çünkü isimlendirilenin lazımına lafzın delâletinde lüzumun açık olması muteberse açık lazım, insanların (lüzumun açıklığı konusunda) farklı düşünmesiyle farklılaşır. Bu durumda kendisine delâlet eden tespit edilemez. Eğer lüzumun açık olması muteber

⁸⁶ Râzî, el-Mülahas, 20-21.

değilse bu da imkansızdır. Çünkü (manalara) lafız atanmasındaki maksat manaların anlaşılmasıdır. Bu gerçekleşmezse lafzın bir faydası kalmaz.”

Son paragrafta Râzî'nin de iltizam delâletinin terk edilmesi gerektiğini savunduğu, hatta bunu *mehcûra* lafzıyla ifade ettiği, ancak terkin sebepleri hakkında Gazzâlî'den farklılaştığı görülür. Gazzâlî *Mi'yâr*'da iltizam delâletinin vaz'î olmadığını ve lazımların sonsuz olduğunu, bu sebeple de ilimlerde terk edilmesi gerektiğini savunuyordu. Râzî'ye göre ise iltizam delâletinin terk edilmesi onun ne aklî olması ne de lazımlarının sonsuz olmasıyla ilgilidir. Çünkü açık lazımlar sonludur. Burada Râzî, iltizam delâletinin kullanımının terk edilme sebebini lazımların durumuna bağlar. Lazımların ya açık ya da açık olmayacağını ifade ettikten sonra iki ihtimalde de iltizamın kullanılmaması gerektiği sonucuna varır. Birinci ihtimale göre lazım açık ve sonludur, ama lazıma açık denmesi “kime göre açık” sorusunu gündeme getirir. Çünkü açıklık kişiye göre değişen bir durumdur. Gazzâlî'nin de dediği gibi böyle bir lazımlar kümesi tespit edilemeyeceğine göre ilimlerde kullanılmaz. Açık olmaması durumunda ise lafzın bir faydası olmaz, dolayısıyla Râzî'ye göre açık olmayan lazım diye bir şeyin olması anlamsızdır.

Râzî, açık ve açık olmayan lazım ihtimallerinin her ikisini de reddederek iltizamın ilimlerde kullanılmaması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Bu sonuç, aslında İbn Sînâ ve Gazzâlî ile aynıdır, ancak Râzî terkin sebeplerinde Gazzâlî'nin saydıklarını katılmadığı sebepler arasına almıştır Gazzâlî'nin aksine Râzî'ye göre lazımların sonsuz olması onun ilimlerde terk edilmesinin sebebi değildir.

Doğrudan İbn Sînâ'ya Eleştiri ve Özeti: *Şerhu'l-İşârât* ve *Lübâbu'l-İşârât*

İbn Sînâ'nın en önemli ve son dönem eserlerinden *el-İşârât* ve *t-tenbîhât*'ta bulunan delâlet teorisine dair görüşleri Fahreddîn Râzî'nin kaleme aldığı şerh ile tenkit ve tashihlere konu olmuştur. Bu bahiste Râzî, İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki delâlet türlerini tanımladığı ve örneklendirdiği paragrafta yer verdikten sonra kendi görüşlerini ekleyecektir:

"الَلَفْظُ الَّذِي جَعَلَ دَالًا عَلَى مَعْنَى لَا يَخْلُو: إِمَّا أَنْ يَعْتَبَرَ دَلَالَتَهُ عَلَى ذَلِكَ الْمَعْنَى، أَوْ عَلَى مَا يَكُونُ دَاخِلًا فِيهِ، أَوْ عَلَى مَا يَكُونُ خَارِجًا عَنْهُ. فَالْأَوَّلُ هِيَ الْمِطَابَقَةُ وَالثَّانِي التَّضَمُّنُ وَالثَّالِثُ الْإِلْتِزَامُ".⁸⁷

Bir manaya delâlet eden lafız şunlar dışında bir delâlete sahip olamaz: Ya o manaya delâlet ettiği ya o mananın içindekine delâlet ettiği ya da o mananın dışındakine delâlet ettiği kabul edilir. Birincisi mutabakat, ikincisi tazammun, üçüncüsü ise iltizamdır.

Delalet türlerine dair en başta yaptığı bu tanımlar bile İbn Sînâ'nın teorisini dakikleştiren önemli bir katkıdır. İbn Sînâ'nın bütüne, parçaya ve lazıma delâlet şeklinde ifade ettiği mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerini farklı bir şekilde okuyarak kendisine, içindekine ve dışındakine delâlet şeklinde belirginleştirmiştir. Bunun ardından diğer eserlerinde de karşılaştığımız iştirak problemine çözüm arayışı incelenmelidir:

"وَأَعْلَمُ أَنَّهُ رُبَّمَا يَسْبِقُ إِلَى الْأَوْهَامِ أَنْ اللَّفْظَ إِذَا كَانَ دَالًا عَلَى مَعْنَى، فَدَلَالَتُهُ عَلَى جُزْءِ ذَلِكَ الْمَعْنَى كَيْفَ كَانَتْ هِيَ دَلَالَةُ التَّضَمُّنِ، وَهُوَ بَاطِلٌ، إِذْ مِنْ الْجَائِزِ أَنْ يَكُونَ اللَّفْظُ دَلَالَةً عَلَى الْمَعْنَى وَعَلَى جُزْئِهِ بِالْمِطَابَقَةِ عَلَى الْإِشْتِرَاكِ، مِثْلَ الْمُمْكِنِ فَإِنَّهُ دَالٌ عَلَى الْمُمْكِنِ الْخَاصِّ وَعَلَى الْمُمْكِنِ الْعَامِ الَّذِي هُوَ جُزْءٌ مِنْ مَفْهُومِ الْمُمْكِنِ الْخَاصِّ، وَدَلَالَتُهُ عَلَيْهِمَا بِإِشْتِرَاكِ الْأَسْمِ. بَلْ شَرْطُ دَلَالَةِ التَّضَمُّنِ أَنْ لَا يَكُونَ اللَّفْظُ دَلَالَةً عَلَى جُزْءِ الْمَعْنَى أَوْ لَا وَبِالذَّاتِ، بَلْ ثَانِيًا وَبِالْعَرَضِ. تُعْنَى بِكَوْنِ دَلَالَتِهِ عَلَى الْكُلِّ، مِثْلَ دَلَالَةِ لَفْظِ الْمُتَلَثِّ عَلَى الشَّكْلِ. فَإِنَّ الْمُتَلَثَّ لَا يَدُلُّ عَلَى الشَّكْلِ بِالذَّاتِ، بَلْ دَلَالَتُهُ عَلَيْهِ لِأَنْدَرَاكِهِ تَحْتَ الْمُتَلَثِّ. فَالْحَاصِلُ أَنَّ دَلَالَةَ التَّضَمُّنِ عِبَارَةٌ عَنْ دَلَالَةِ اللَّفْظِ عَلَى مَعْنَى لِأَنْدَرَاكِهِ تَحْتَ مَا وَضَعَ اللَّفْظَ بِإِزَانِهِ".⁸⁸

"Bil ki, öncelikle şöyle bir soru akla gelebilir: Lafız bir manaya delâlet ediyorsa ve delâleti o mananın bir parçasına ise bu nasıl tazammun delâleti olabilir? Bu soru batıldır, çünkü lafzın manasına ve manasının parçasına mutabakat yoluyla eş sesli olarak delâleti caizdir. Tıpkı mümkün lafzı gibi. Bu lafız hem özel hem de genel mümkün delâlet eder ki genel mümkün, özel mümkünün manasının parçasıdır. Bu ikisine delâleti ise ismin eş sesliliğiyledir. Ancak tazammun delâletinin şartı, lafzın mananın parçasına birincil ve bizzat delâlet etmemesidir, ikincil ve bi'l-araz olarak delâlet etmelidir. Biz burada parçanın bütüne delâletiyle ilgileniyoruz. Tıpkı üçgen lafzının şekle delâleti gibi. Üçgen, şekle bizzat delâlet etmez, onun şekle delâleti üçgenin içinde bulunmasından (indirâc) dolaydır. Sonuç olarak tazammun delâleti lafzın, karşısında vaz olunan (mananın) içinde bulunan manaya delâletidir".

⁸⁷ Râzî, Şerhu'l-İşarat, 2/32.

⁸⁸ Râzî, Şerhu'l-İşarat, 2/32-34.

Burada Râzî'nin, İbn Sînâ'nın teorisindeki bir açığı kapatmaya çalıştığı söylenebilir. Tazammunla delâlet eden lafzın aynı anda mutabakatla delâlet etmemesi için eş-Şeyhu'r-Reîs bir kayıt koymamıştır, bu durum bir lafzın eş sesli olarak iki ayrı delâletinin bulunmasına olanak sağlar. Oysa lafzın eş sesliliği ondan nasıl bir anlam çıkarılacağını belirsizleştirir. Bu durum da ilimlerde o lafız kullanılırken sorun oluşturur. Öyleyse ilimlerde kullanılan lafızların sınırları belirlenerek dakik bir şekilde tanımlanmalıdır. Râzî'nin çözmeye çalıştığı bu problem şöyle bir örnek üzerinden de anlatılabilir: Mutlak bir şekilde “mümkün” lafzı kullanıldığında bu lafız hem mutabakat yoluyla özel mümküne hem de tazammun yoluyla özel mümkünün parçası olan genel mümküne eş sesli delâlet edebilir ve hangisine delâlet ettiği anlaşılmaz. Örneği daha açık hale getirmek için mümkün lafzının anlamını ve iki ayrı kullanımını açıklamak gerekirse, kendisinde varlığın ve yokluğun bulunmadığı şeye mümkün denir. Eğer hem var olma hem de yok olma yönünden zorunluluk yoksa o özel mümkündür. Sadece bir yönden -ya varlık ya yokluk yönünden- zorunluluk yoksa ona da genel mümkün denir. Örneğin “insan kâtipdir” önermesinde insanın kâtip olması da olmaması da zorunlu değildir. Dolayısıyla insanın kâtip olması özel mümkündür. Bunun yanında “her ateş sıcaktır” önermesinde ateşin sıcak olması zorunludur, olmaması ise zorunlu değildir. Öyleyse bu durum genel mümküne örnektir.⁸⁹ Görüldüğü üzere genel mümkün, özel mümkünün parçasıdır. Ancak mümkün lafzı kullanıldığında mutabakat anlamının mı yoksa tazammun anlamının mı kastedildiğinin açık olması için lafız iki anlama birden gelecek şekilde eş sesli olmamalıdır. İbn Sînâ'nın delâlet teorisindeki bu eş seslilik problemine Râzî'nin çözümü ise *Âyât ve Mülahhas*'ta ifade edildiği üzere tazammun ve iltizam delâletlerine haysiyet kaydı konmasıdır. Yani mümkün dediğimizde başta hem genel hem özel mümküne delâlet yapılabilirken, bu delâletin mutabakat anlamının parçası olması bakımından yapıldığı bilindiğinde genel mümkünün kastedildiği açığa çıkar, böylece lafzın delâlet ettiği anlam belirginleşir.

Şerhu'l-İşârât'ta “parçası olması bakımından” şeklinde ifade ettiğimiz haysiyet kaydı göze çarpmaz. Buradaki açıklama biçimi ise mutabakatın ilk ve bizzat, tazammunun

⁸⁹ İbrahim Çapak, “İlk Dönem İslâm Mantıkçılarının Modaliyete Yaklaşımı”, *Felsefe Dünyası* 1/39 (2004), 147.

ise ikincil ve bilaraz delâlet oluşu üzerinden yapılmıştır. Dolayısıyla bir lafız mutlak olarak söylendiğinde onun tazammun delâletinin anlaşılması mümkünse bile öncelikli değildir, ilk anda mutabakat anlamının kastedildiğine hükmedilir. Eğer tazammun anlamının kastedildiğine yönelik bir işaret varsa o zaman tazammun anlamına gidilir. Sonuç olarak lafız hem mutabakat hem de tazammun anlamına aynı anda delâlet etmemiş olur ve eş seslilik problemi ortadan kalkar.

Paragrafın sonunda bir de *indirâc* kaydıyla karşılaşırız. İbn Sînâ da bu ifadeyi tazammunla ilişkili olarak kullanmıştı. Râzî de aynı yolu takip ederek tazammunla delâlet eden bir lafzın, mutabakat anlamının içindekini gösterdiğini ifade eder. Söz gelimi üçgen dendiğinde şekil anlamı zaten onun içinde bir başka deyişle tanımında bulunur, dolayısıyla üçgenin anlamının bir parçası olarak tazammunla şekle delâlet etmek de mümkündür.

Mutabakat ve tazammun delâletleri arasındaki iştirak problemini açıkladıktan sonra Râzî, iltizâm delâletiyle konuya devam eder:

"فاعلم أن اللفظ إذا أفاد مسماه، وكان لذلك المسمى لازم، فانتقل ذهن من المسمى إلى لازمه، كان ذلك دلالة الالتزام. ثم إن اللازم قد يكون وصفاً من أوصاف ذلك الشيء، وقد لا يكون. فمثال الأول دلالة الإنسان على قابل صنعة الكتابة، ومثال الثاني دلالة السقف على الحائط. فلأجل ذلك أورد الشيخ هذين المثالين".⁹⁰

"Bil ki lafız isimlendirileni ifade ediyorsa ve bu isimlendirilenin lazımı var ise zihin isimlendirilenden lazımına intikal eder, bu iltizam delâletidir. Sonra lazım bu şeyin sıfatlarından biri olabilir veya olmaz. Birincisinin örneği insanın yazma sanatına kabiliyetli olana delâletidir, ikincisinin örneği ise çatının duvara delâletidir. Bu sebeple Şeyh bu iki örneği vermiştir."

İbn Sînâ'nın iltizam delâletini anlatırken verdiği örnekler Râzî'nin dikkatini çekmiş ve o, bu örnekleri kendi içinde bir ayrıma tabi tutmuştur. İnsanın yazma sanatına kabiliyetli olana delâletinde insan lafzı ve yazma sanatına kabiliyetli anlamı arasında melzum-lazım ilişkisinin yanı sıra mevsuf-sıfat ilişkisi de bulunmaktadır. Oysa çatı-duvar arasında böyle bir ilişkiden söz edilemez. Öyleyse Râzî'ye göre İbn Sînâ'nın iki ayrı örnek vermesindeki lazımın sıfat olduğu ve olmadığı her iki duruma da işaret etmektir.

⁹⁰ Râzî, *Şerhu'l-İşarat*, 2/33.

Delâlet türleriyle ilgili *el-Mûlahhas* ve *el-Mantıku'l-kebîr*'de görülen aklî ve vaz'î ayrımı *Şerhu'l-İşârât*'ta da karşımıza çıkar:

"وأقول دلالة المطابقة هي الوضعية، وأما دلالة التضمن والالتزام فعقليتان. فإن اللفظ إذا وضع بإزاء معنى، امتنع أن لا يكون دلالة بالتبعية على أجزائه ولوازمه. فظاهر من هذا أنه ليست العلة في مهجورية دلالة الالتزام كونها عقلية وإلا لوجب أن يصير التضمن أيضا مهجورا، بل السبب في ذلك أنه لو اعتبر دلالة اللفظ على لوازمه لكان لا يخلو إما أن يدل على جميع لوازمه، أو على اللوازم البينة. والأول محال، وإلا لزم أن يكون لللفظ الواحدة دلالة على معاني غير متناهية لكون اللوازم غير متناهية. والثاني باطل أيضا، إذ من الجائز أن يكون اللازم الذي يكون بينا عند شخص أن لا يكون بينا عند غيره. وإذا اختلف ذلك باختلاف الأشخاص والاحوال لا جرم لا يصلح للتعويل عليه بخلاف دلالة التضمن، فإن أجزاء الماهية متناهية ومع كونها كذلك امتنع العلم بالماهية إلا عند العلم بجميعها، فظهر الفرق".⁹¹

"Mutabakat delâleti vazî, tazammun ve iltizam delâletleri ise aklîdir. Lafız eğer bir mana karşısında vaz'edildiyse tâbî' olma yoluyla onun parçalarına ve lazımlarına delâletinin bulunmaması imkansızdır. Buradan anlaşılır ki iltizam delâletinin terk edilme sebebi aklî olması değildir. Öyle olsa tazammunun da terk edilmesi gerekirdi. Asıl sebep şudur: eğer lafzın lazımlarına delâletine itibar edilirse lafız ya bütün lazımlarına ya da açık lazımlarına delâlet etmelidir. Birincisi (bütün lazımlarına delâleti) imkansızdır. Yoksa tek bir lafız için sonsuz manaya delâlet söz konusu olurdu, çünkü lazımlar sonsuzdur. İkincisi (lafzın açık lazımlarına delâleti) de batıldır, çünkü bir kimse için açık olan bir لازمın bir başkası için açık olmaması mümkündür. Bunda (lazımların açık olup olmadığı konusunda) kişiler ayrı düşerse ve durumlar farklı olursa, tazammun delâletinin aksine insanlar yardımlaşmak için de kesinlikle anlaşılamaz. Dolayısıyla mahiyetin parçaları sonludur ve buna ilaveten mahiyeti bilmek de ancak mahiyetin tüm unsurlarını bilmekle mümkündür. Böylece aradaki fark (ikisi de aklî olan tazammun ve iltizam delâletlerinden tazammun ilimde gerekliken iltizam gerekli değildir) açığa çıktı".

Buradaki ifadeler *Mûlahhas* ile oldukça benzerdir. *Mûlahhas*'ta terk sebebinin lazımların sonsuz olmasıyla alakalı olmadığını ifade etmişti, "çünkü açık lazımlar sonludur" diye de eklemişti. Burada ise bütün lazımlarına delâlet ederse bütün lazımlar sonsuzdur diyerek lazımların sonsuz olması konusunda Gazzâlî'yi desteklediği söylenebilir. Ancak terkin sebebinde yine ondan ayrılarak lazımların durumunu iki

⁹¹ Râzî, *Şerhu'l-İşarat*, 2/33-34.

ihtimale ayırmış, ardından ikisini de geçersiz kılmak suretiyle iltizam delâletinin kullanılmaması gerektiği sonucuna varmıştır.

"ونقول لما كان التضمن والالتزام داللتين تبعيتين فمن الممتنع حصولهما إلا عند حصول المطابقة، لكن المطابقة قد توجد عند عدم التضمن إذا كان المعنى بسيطاً خالياً عن التركيب. لكن لا ينفك عن الالتزام فإنه لا يخلو شيء من الماهيات عن شيء من اللوازم وإن كانت سلبية".⁹²

"Tazammun ve iltizam delâletleri tabi olan delâletlerdir dediğimizde mutabakat delâleti gerçekleşmeden gerçekleşmeleri imkânsız hale gelir. Ancak mana basit ise ve terkipten uzaksa tazammun olmadığı halde mutabakat bulunabilir, fakat iltizami delâletten ayıramaz. (Zira kaçınılmaz olarak hiçbir mahiyet) Selbî dahi olsa (bir tür lazımdan hâlî kalamaz).

Bu kısım daha önce geçtiği için detaylı açıklama ilgili kısımlarda yapılmıştı. Fahreddîn Râzî'nin teori üzerine yaptığı eleştiriler, farklı katkılarla eserlerinde devam etmiştir, ancak *Şerhu'l-İşârât* ile aralarında doktrinsel bir fark göze çarpmamaktadır.

Son olarak Râzî, İbn Sînâ'ya çok fazla karşı çıkmadan genellikle onun görüşlerine katıldığı ve *İşârât*'ın özetini sunduğu *Lübâbü'l-İşârât* adlı eserinde, kendi katkılarıyla nihâî halini verdiği teoriyi en özlü biçimiyle şu şekilde ifade etmiştir:

"إشارة: اللفظ إما أن يعتبر من حيث إنه يدل على تمام مسماه وهو المطابقة، أو على جزء مسماه من حيث أنه جزء وهو التضمن، أو على ما يكون خارجاً عن مسماه لازماً له في الذهن وهو الالتزام".⁹³

"Lafız, ya isimlendirilenin tamamına delâlet edecek şekilde itibara alınır ki bu mutabakattır ya isimlendirilenin parçasına parçası olması bakımından delâlet edecek şekilde itibara alınır ki bu tazammundur ya da isimlendirilenin dışındakine, onun zihindeki lazımı olarak delâlet edecek şekilde itibara alınır ki bu da iltizamdır."

Özet bir eser olduğu için iltizam delâletine dair herhangi bir eleştiriye yer vermemiştir. Ancak tazammun delâletine eklediği haysiyet kaydı ve iltizam için altını çizdiği zihnî lüzum şartı sonrakiler tarafından da dikkate alınmaya devam edecektir.

⁹² Râzî, *Şerhu'l-İşarat*, 2/33-34.

⁹³ Fahreddin er-Râzî, *Lübâbü'l-İşârât*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtü'l-Ezheriyye, 1986), 23.

En kapsamlı mantık eseri: *el-Mantıku'l-kebîr*

Râzî'nin hem kendi eserleri arasında hem de İslam dünyasında o döneme dek kaleme alınan en geniş çaplı ve müstakil mantık eserlerinden biri olan *el-Mantıku'l-kebîr*, müellifin mantık alanında kendi görüşlerini ortaya koymak için yazdığı ve diğer eserlerinde de bu isimle atıf yaptığı hacimli bir eseri olarak bilinir. Ancak Turgut Akyüz'ün tahkik ettiği eserin bu eser olup olmadığına dair bazı tartışmalar bulunmaktadır. Eserin Râzî'nin *el-Mantıku'l-Kebîr*'i olduğunu savunanlara göre metindeki bazı farklılıklar eserin Râzî'nin erken döneminde bu eseri kaleme almasından kaynaklanır.⁹⁴ Karşıt görüşte olanlara göre ise metin analizleri ve eserde Râzî sonrası mantıkçılara yapılan atıflar göstermektedir ki tahkiki yapılan bu eser Râzî'nin *el-Mantıku'l-kebîr*'i değil, Burhaneddîn en-Nesefî'ye ait farklı bir çalışmadır.⁹⁵

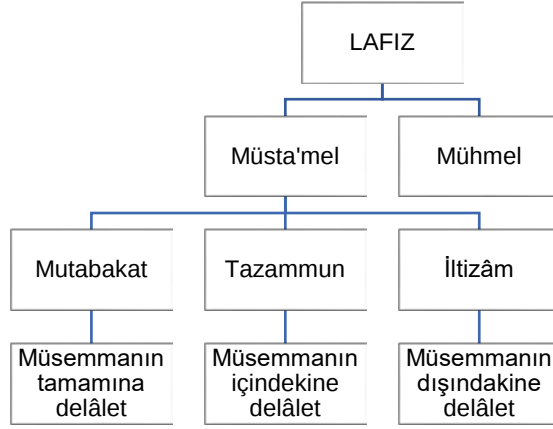
Normalde kronolojik olarak bakıldığında eserin tezdeki konumu *Mûlahhas*'tan sonra idi, ancak aidiyeti ile alakalı tartışmaların yanı sıra dil, üslup ve içerik açısından Râzî'nin diğer eserleri ile arasındaki bazı farklılıklardan dolayı insicamın bozulmaması açısından sonda yer vermenin daha uygun düşeceğine kanaat getirilmiştir.

Bu eserde de ilk bölüm lafızlar ve onlarla ilişkili şeylere ayrılmıştır. Eserin müellifi önce lafızları lafız olması bakımından *mûsta'mel* ve *mühmel* olarak taksim eder. Buradaki “lafız olması bakımından” kaydını belli bir dildeki lafızlarla değil, her dilde bulunabilecek lafız konularıyla ilgilendiği için koyduğunu da belirtir. Taksimdeki ifadelerin anlamları şöyledir: *Mühmel* lafzın karşısında kendisi için vaz'edildiği bir anlam bulunmamaktadır, *mûsta'mel* lafız ise kendisi için vaz'edilen anlama delâlet eder. Bunun hemen ardından bir lafzın müsemmasına vaz' ile, müsemmasının lazımına ise akıl ile delâlet edeceğini ekler. Delâletin anlamı ise ona göre; “bilinmesi,

⁹⁴ Turgut Akyüz, “el-Mantıku'l-kebîr, Fahreddîn er-Râzî Tarafından Mı Telif Edildi? Aidiyet Problemi Üzerine Bir İnceleme”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2020), 72; Turgut Akyüz - Elmin Aliyev, “Was Al-Mantiq Al-Kabîr Compiled By Fakhr al-Dîn Al-Râzî? A Study on the Problem of Authorship”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3/1 (25 Haziran 2020), 63-72.

⁹⁵ Asadollah Fallahi, “An Inquiry on Fakhr al-Din Râzî's Authorship of Al-Mantiq al-kabîr”, *History and Philosophy of Logic* 42/3 (2021), 241; Asadollah Fallahi, “Burhân al-dîn Nasafî as the Author of Al-Mantiq al-kabîr (MS Aḥmad iii, no. 3401)”, *History and Philosophy of Logic*, (2023), 1-16.

başka bir şeyin varlığının bilinmesini gerektiren şeydir”.⁹⁶ Bölüme vaz‘ bakımından bir taksim ile başlaması, ismen zikretmese de mutabakat ve iltizam için vaz‘i-aklî

Şekil 3

ayrımı yapması ve delâletin tanımını vermesi bakımından bu giriş önemlidir. Öte yandan mühmel lafızları bir kenara bırakır ve delâlet taksimini müsta‘mel lafızlar üzerinden yapar. Bunu şöyle bir tabloda gösterebiliriz:

Müellif, delâlet türlerini tanımladığı paragrafta bunların dışında bir delâlet türü bulunmadığını ifade eder.⁹⁷ Ancak metnin devamında mutlak lafzın mutabakat, tazammun ve iltizam olmak üzere üç şekilde delâlet ettiği taksimin aklî değil, istikrâî bir kısıtlamaya sahip olduğunu dile getirir. Yani delâletin üçe ayrılması aklî bir zorunluluk değildir, araştırma sonucu tümevarımla böyle bir sonuca ulaşılmıştır. Ancak buna şöyle bir itiraz gelebilir diye ekler: Lafız ya müsemmaya ya onun içindekine ya da dışındakine delâlet eder, bunun dışında bir ihtimal olmayacağı bilindiği halde niçin üç ile sınırlandırıldığı söyleniyor? Müellif, bu farazî sorunun cevabını şöyle verir: Düşünüldüğünde kinayede de lafız hem tazammun hem iltizam yoluyla delâlet edebilir. Bu durumda delâletin kısımlarının beşe de ayrılabilirdiği görülmüş olur. Hatta “kemerini uzun” dendiğinde bu ifade hem mutabakatla gerçekten kemerini uzun olana hem de kinayeyle boyu uzun olana delâlet edebilir. Sonuç olarak delâletlerin sayısı üçün üzerine çıkar. Öyleyse delâletlerin aklî bir zorunlulukla üç ile sınırlı

⁹⁶ Fahreddin er-Râzî, *el-Mantıku'l-kebîr*, thk. Turgut Akyüz (Riyad: Daru Fâris, 2022), 1/91.

⁹⁷ Râzî, *el-Mantıku'l-kebîr*, 1/91.

olmadığı anlaşılır.⁹⁸ Bir yerde sayının üçle sınırlı olduğunu belirtirken bir başka paragrafta üçten fazla delâlet türünün de imkânsız olmadığını dile getirmesi, düşünceler arası bir çelişkiden ziyade cümlelerin bağlamının farklı olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Yani delâlet türleri vakıda üç ile sınırlıdır, ama daha fazla olması da aklen imkânsız değildir.

Mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerini anlattığı paragraflarda müellifin İbn Sînâ'ya kıyasla örnekleri çoğalttığı görülür. O mutabakat delâletine insan lafzının düşünen canlı anlamına delâleti örneğinden sonra bir de aslan lafzının kükreyen canlı anlamına delâleti örneğini verir. Aslanın sadece kükreyen ve sadece canlıya delâleti ise tazammun delâletine örnektir. İltizam delâletinin örneği olan “yazma sanatına kabiliyetli” ifadesindeki kabiliyetli ifadesine dikkat çeken müellif, burada kâtip denirse hatalı olacağını dile getirir. Çünkü yazıya kabiliyetli olmak insan olmayı gerektirir (her insanın ortak özelliğidir), kâtip olmak ise gerektirmez (sadece bazı insanların özelliği de olabilir, dolayısıyla tüm insanları gerektirmez).⁹⁹ Yani her insan yazma sanatına kabiliyetlidir, ama her insan kâtip değildir. Aynı zamanda kabiliyetli olmak insan olmanın şartıdır. Dolayısıyla iltizam delâletinin gerçekleşebilmesi için potansiyel durum dikkate alınmalıdır.

İltizamda hâricî değil zihnî lüzumu gerekli gördüğünü ve tazammun, iltizam delâletlerine haysiyet kaydını eklediğini *Mûlahhas*'ta daha önceden anlatmıştık, bu eserde de üzerine bir ekleme yapmadığı için bu konuları uzun uzadıya ele almaya gerek yoktur.

El-Mantıku'l-kebîr'de Râzî'nin diğer kitaplarında görmediğimiz bir başka mesele, mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerini hakikat ve mecaza tekabül edecek şekilde ayırmasıdır. Bu ayrıma göre mutabakat hakikat yoluyla, tazammun ve iltizam ise mecaz yoluyla delâlet eder.¹⁰⁰ Buradan anlıyoruz ki lafızlara dair yapılan bazı taksimler birbirlerine tekabül edecek şekilde de düşünülebilir. Yani bir lafız tazammunla delâlet ediyorsa mecaz olma ihtimali devre dışı kalmaz. Hakikat ve

⁹⁸ Râzî, *el-Mantıku'l-kebîr*, 1/92.

⁹⁹ Râzî, *el-Mantıku'l-kebîr*, 1/91.

¹⁰⁰ Râzî, *el-Mantıku'l-kebîr*, 1/92.

mecazın tanımını ise şöyle verir: Hakikat, kendisi için konulduğu şeyi tarif etmek için kullanılan; mecaz ise aralarındaki bir mülâhazadan dolayı karşısına konduğu şeyin dışında bir şeyin tarifi için kullanılan lafızdır. Aslan lafzının cesura delâlet etmesi mecaza örnektir.¹⁰¹ Aynı konu ileride Osmanlı alimlerinden İsmail Gelenbevî (ö.1791) ve Dâvûd-i Karsî (ö.1756) tarafından da tartışılacak ve mecazın da vaz‘ yoluyla delâlet edebileceği kabul edilecektir. Karsî bunu bir adım daha öteye taşıyarak mecazî delâletin de mutabakat sayılması gerektiğini iddia edecektir.¹⁰² Hakîkât ve mecaz bahsi, Râzî’nin diğer mantık kitaplarında bulunmayıp burada karşımıza çıkan ilave bir konu olup meseleyi daha dilsel bir düzleme taşımaktadır.

Râzî’den uzun yıllar sonra Osmanlı dönemi alimlerinden Abdunnâfi İffet Efendi (ö.1890) Burhan-ı Gelenbevî tercümesinde bu konunun dalciler ve mantıkçıları birbirinden ayırdığını ifade edecektir. Ona göre mantıkçıların mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerinin üçü de vaz‘ yoluyla anlamı göstermekte olup iltizamda açık lüzum şarttır. Ancak açık değilse mantıkçılar bu durumda delâleti mecaz kabul eder. Arapça alimlerine göre ise vaz ‘ anlamın tamamına delâlet içindir. Onlar mutabakat delâletini hakikat, diğer iki delâlet türünü mecaz kabul ederler.¹⁰³ Abdunnâfi Efendi tarafından dalcilere atfedilen bir görüşün yıllar önce Râzî’nin bir mantık kitabında görülmesi, görüşün ona aidiyetini şüpheli hale getirmektedir.

Müellifin bu eserinde dikkat çektiği bir başka nokta iştirak problemidir. Bu problemin mutabakat ve tazammun örneği için imkân lafzını kullanır. İmkân lafzı hem genel imkâna hem de özel imkâna mutabakatla delâlet edebilir, yani eş sesli olabilir. Oysa ikisi farklı şeylerdir. Genel imkân, özel imkânın parçasıdır. Mutabakat ve iltizam üzerinden açıklamak gerekirse: Güneş lafzı mutabakatla hem o yuvarlak Güneş cisminde hem de Güneş’in ağaçlar ve taşlar üzerine düşen parlaklığına delâlet edebilir. Oysa ikisi farklı şeylerdir. Biri melzum biri lâzımdır.¹⁰⁴ Bu problem için önerdiği haysiyet çözümü ise yukarıda zikredilmişti. Râzî’ye göre parçaya delâlet “tazammun

¹⁰¹ Râzî, *el-Mantûku’l-kebîr*, 1/92-93.

¹⁰² Ferruh Özpilavcı, “Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu İşâgûcî Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (15 Aralık 2017), 2033; Altunya, “Gelenbevî’nin İşaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine ‘Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında’ Bir İnceleme”, 584.

¹⁰³ Özel, *Frege’nin gönderge teorisi ile Gelenbevî’nin delâlet teorisi arasında bir karşılaştırma*, 65-66.

¹⁰⁴ Râzî, *el-Mantûku’l-kebîr*, 1/92.

olması bakımından” lazıma delâlet ise “iltizam olması bakımından” yapılırsa sorun çözülmektedir.

Bu eserde müellif, İbn Sînâ’da, Gazzâlî’de ve Râzî’nin diğer kitaplarında rastlamadığımız bir sıralama yapar ve delâlet türlerini kuvvet derecelerine göre sayar. Buna göre güçlüden zayıfa sıralama mutabakat, tazammun ve iltizam şeklindedir. “Denir ki” lafzıyla ifade ettiğine göre bu görüşleri başka bir yerden almış olması muhtemeldir. Öncelikle kuvvetliden zayıfa sıralamanın bu şekilde olmasının sebeplerini şöyle anlatır: “*Mutabakatın tazammundan güçlü olmasının sebebi asıl olmasıdır, tazammunun iltizamdan güçlü olmasının sebebi mahiyetin bilgisine doğru giden bir bilgi vermesidir. Bunlarla beraber yakın (karîb) parçalar uzak (ba’îd) parçalardan, yakın lazımlar uzak lazımlardan güçlüdür*”.¹⁰⁵ Burada açık ve açık olmayan lazım yerine yakın ve uzak lazımlardan bahsetmesi ilgi çekicidir. Okumalarımız esnasında böyle bir ayrıma rastlamadık, bu kullanımının sebebi müellifin alıntıyı yaptığı yerde bulunduğu şekilde onları alması olabilir yahut yakın ve uzak lazımı açık ve açık olmayan lazıma tekabül edecek şekilde kullanmış olması da mümkündür.

Bundan sonra aklî ve vaz’î delâletlerin kuvvet derecelerini inceler: “*Değişimi kabul etmediği için aklî delâletlerin vaz’î delâletten güçlü olduğu söylenebilir, ancak aklî delâletlerin gerçekleşmesi vaz’î delâletin gerçekleşmesine ihtiyaç duyar, dolayısıyla vaz’î delâlet daha güçlüdür*”.¹⁰⁶ Aklî delâletin değişimi kabul etmemesi ama vaz’î delâletin değişimi kabul etmesi ilgi çekici bir durumdur. Vaz’î delâletteki değişim, diller arası farklılıkla açıklanabilir, aynı lafız farklı dillerde farklı anlamları gösterebilir. Çünkü vaz’ toplumlara göre değişen bir şeydir. Aklî delâletin değişimi kabul etmemesine ise A lafzının parçası olan B anlamına yahut lazımı olan C anlamına delâlet ettiği söylendiğinde farklı dilleri konuşan insanlar açısından bile aklî bir ortaklık gerçekleşeceği şeklinde bir açıklama getirebilir. Ancak bu durumda bir şeyin lazım olup olmamasının veya açık lazım olup olmamasının kişiden kişiye değişmemesi, herkes açısından ortak olması gerekirdi. Ancak metne bakıldığında

¹⁰⁵ Râzî, *el-Mantiku’l-kebîr*, 1/95.

¹⁰⁶ Râzî, *el-Mantiku’l-kebîr*, 1/95.

durum böyle değildir. Öyleyse “aklîliğin değişimi kabul etmemesi” diğer cümlelerle bağdaşması ve anlaşılması zor bir iddiadır. Öte yandan vardığı netice vaz‘î delâletin akliden güçlü olmasıdır ki bu, mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerinin güç derecelerine de uygundur.

Mantuku’l-kebîr’de dikkat çeken bir başka detay, tazammun ve iltizam delâletlerinin sadece parçaya ve lazıma değil, parçanın parçasına ve lazımın lazımına da delâlet edebileceğidir. Örneğin insan lafzı normalde tazammunla canlıya delâlet eder, ama aynı zamanda iradeyle hareket eden duyu sahibine de delâlet edebilir. Aynı şekilde canlı lafzı bilkuvve hareket edene delâlet eder, ama aynı zamanda onun lazımı olan bilkuvve yer kaplayana da delâlet edebilir.¹⁰⁷ Burada kastı parçanın parçasına, onun parçasına ve sonsuzca onun da parçasına delâlet ise tazammun delâletinde de sonsuzluk gündeme gelir. Ama yalnızca iki bölünme varsa o zaman sonsuzluktan bahsedilmez, yine de her halükârda müellif, tazammun delâletini genişletmiş olur. İltizam delâletini de genişletmiş olur ki iltizamı sonsuz olmasından dolayı eleştiren birinin onu daha da genişletecek bir adım atması beklenen bir durum değildir.

Bunun ardından tazammun delâletinde lafzın, her bir parçaya eşit delâlet ettiğini, parçaların zihne seviye farkı olmaksızın geldiğini belirtir. Eğer parçalar arasında seviye farkı olsaydı telifteki ilk parça delâlette sonda olabilirdi, bu da parçanın anlaşılmasının bütünün anlaşılmasından sonra gelmesini gerektirirdi. Oysa önce parça, sonra bütün anlaşılır. Sonuç olarak tazammun delâletindeki parçalardan biri diğerinin önüne geçmez, hepsine delâlet eşit seviyede gerçekleşir.¹⁰⁸

Delâlet türlerini detaylı bir şekilde inceledikten, her birinin özelliklerine ve aralarındaki ilişkilere değindikten sonra müellif, iltizam delâletine özgü bazı detaylara geçer. Lazımları açık ve açık olmayan şeklinde ayırdıktan sonra onların tanımlarını verir. Açık lazımı şöyle tanımlar: “*Bir şeyin bilinmesi, olduğu şekilde ve bir anda lazımın da bilinmesini gerektiriyorsa o açık lazımdır. Üç için teklik buna örnektir.*” Yani üç sayısı söyleyince akla aynı anda onun tek sayı olduğu da gelir, öyleyse tek sayı olmak için açık lazımdır. Açık olmayan lazım ise bunun tam tersidir. Örneğin

¹⁰⁷ Râzî, *el-Mantuku’l-kebîr*, 1/95.

¹⁰⁸ Râzî, *el-Mantuku’l-kebîr*, 1/95.

aslan deyince ilk önce akla himaye anlamı gelmez, ama bu anlam ona uzak da değildir, öyleyse himaye aslan için açık olmayan lazımdır.¹⁰⁹ Oysa farklı bir paragrafta filozoflara göre himaye anlamının aslan için açık lazım olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁰ Lazımın açık oluşunun uzlaşıyla belirlenemeyeceğini, kişiden kişiye değişeceğini savunduğundan dolayı burada açık olmayan lazım, diğer cümlede açık lazım şeklinde nitelemesi bir çelişki ifade etmez.

İltizam delâleti ile ilgili bir başka detay şudur: Hâricî değil, zihnî mülazemet şarttır. Buna Râzî'nin diğer kitaplarında hem *Âyât* hem de *Mûlahhas*'ta değindiğini görmüştük. Bu metinde farklı olarak müellif, zihnî mülazemetin ne olduğunu açıklar ve mülazemet türlerine örnekler verir. Zihnî mülazemet, bilgi bakımından mahiyetin onsuz tasavvur edilemediği şeydir. Hâricî mülazemet cisim ile onun lazımı olan çekme özelliği arasındaki durum gibidir. Dış dünyada cisim çekme özelliğine sahiptir. Ama bir şeyin dışta lazım olması zihinde de lazım olmasını gerektirmez. Çünkü cismin bilinmesi, zihinde onun çekme özelliğinin de bilinmesini gerektirmez. Bunun gibi bir şeyin zihinde lazım olması da dışta lazım olmasını gerektirmez. Sonuç olarak iltizam delâletinde dikkate alınan lüzum zihnî olandır.¹¹¹

İltizam delâletine yönelik eleştirisine gelince, ilk defa Gazzâlî'de karşımıza çıkan "iltizam ilimlerde kullanılmaz" yaklaşımı, eser müellifinin çizdiği sınır ile daha itidalli bir noktaya gelmiştir. Ona göre iltizamın kullanılmaması gereken yer bütün ilimler değil, hadd dediğimiz tariflerdir (*et-ta'rifâtü'l-haddiyye*). Eğer ilimler derken kasıt bu ise kabul edeceğini, değilse etmeyeceğini ifade eder, çünkü ona göre başka yerlerde kullanımı mümkündür.¹¹² Bu açıklama, Gazzâlî'nin metinlerinden çıkarsadığımız ancak açıkça göremediğimiz bir durumdu. *El-Mantıku'l-kebîr*'in Râzî'ye aidiyeti konusunda bir şüphe bulunmasa Râzî'nin kritik bir hamleyle meseleyi dengeye oturttuğunu daha güvenli bir şekilde söyleyebilirdik. Ancak bu cümleler, Râzî'nin diğer eserlerinde bulunmamaktadır. Dolayısıyla her ne kadar diğer söylemleriyle

¹⁰⁹ Râzî, *el-Mantıku'l-kebîr*, 1/96.

¹¹⁰ Râzî, *el-Mantıku'l-kebîr*, 1/97.

¹¹¹ Râzî, *el-Mantıku'l-kebîr*, 1/96.

¹¹² Râzî, *el-Mantıku'l-kebîr*, 1/97.

aralarında bir karşıtlık olmasa da böylesine güçlü bir iddiayı başka hiçbir kitabında dile getirmeyip sadece burada ortaya koyduğunu düşünmek isabetli görünmemektedir.

Metnin ilerleyen sayfalarında müellif, müstamel lafızlardan bahsetmiş ve menkul lafzın dört ayrı alt başlığına değinmiştir ki bunlar vaz‘î, şer‘î, örfî ve ıstılahî şeklindedir. Menkûlû; ikinci vaz‘ı birinci vaz‘ından daha güçlü hale gelen lafız olarak tanımlar ve bu tür lafızların mutabakatla delâlet edip etmediğini inceler.¹¹³ Mütalaa ettiğimiz Râzî’den önceki eserlerde ve Râzî’nin diğer eserlerinde lafızların delâletinin ardından fasılasız müfred ve mürekkeb lafızlar bahsine geçilirken, burada araya birinci ve ikinci vaz‘ın ele alındığı menkul lafızlar konusunun girmesi farklı bir durumdur. Birinci ve ikinci vaz meseleleri delâlet bahisleri ile ilişkili olarak ele alınırsa ortaya daha farklı bir tablo çıkabilir.

Sonuç olarak *el-Mantûku’l-kebîr*’in hacimli bir eser olması hasebiyle delâlete dair meseleleri daha detaylı ele aldığı görülmektedir. Râzî’nin diğer kitaplarında bulunan hemen her detayı ve daha fazlasını zenginleştirilmiş örnekleriyle beraber bu eserde bulmak mümkündür. Buradaki yeniliklerden biri üç delâlet türünün farklı tasniflerle bir arada ele alınmasıdır. Mutabakatın hakikat, tazammun ve iltizamın ise mecaz sayılmasının yanı sıra mutabakatın vaz‘î, tazammun ve iltizamın ise aklî sayılması bu tasniflere örnektir. Bizce eserdeki en önemli ayrıntılardan biri, Gazzâlî’nin “iltizam delâleti ilimlerde kullanılmaz” sözünde ilimler diyerek neyi kastettiğini önceki bölümde açıkladığımız şekilde yorumlamış olmasıdır. Müellif burada iltizam delâletinin ilimlerin tamamında değil, *hadd* şeklindeki tariflerde kullanılmayacağını ifade ederek meseleye ciddi bir sınır çizmiş, bu da tartışmalara önemli bir katkı sunmuştur. Nitekim fıkıh usulünde Râzî mutabakat delâletini mantukun delâleti, iltizam delâletini ise mefhumun delâleti olarak ele almış, böylece kendisi de ilimlerde kullanmıştır.¹¹⁴ İbn Sînâ’nın da meseleyi tariflerle ilişkili olarak ele almasından hareketle delâlet türlerini tarif bahislerinde kullandığını, özellikle tam ve eksik tanım (*hadd-i tâm ve hadd-i nâkıs*) yaparken sadece mutabakat ve tazammunu kullandığı görülmektedir. Öyleyse İbn Sînâ’nın açıkça söylemese de iltizam delâletini *hadd*

¹¹³ Râzî, *el-Mantûku’l-kebîr*, 1/98.

¹¹⁴ Yılmaz, “Mutabakat, Tazammun ve İltizam Delâletlerinin Kökeni ve Fıkıh Usûlüne Girişi”, 149.

dışında özellikle kullanmadığı bir alan görülmemektedir. Bu da Râzî'nin iddiasının, İbn Sînâ'nın teorisine karşıt olmaktan ziyade onu destekleyici olduğu düşüncesine götürür. Bütün bunlarla beraber dikkat çekilmesi gereken önemli bir nokta vardır ki o da eserin Râzî'ye aidiyetidir. Her ne kadar bazı cümleler Râzî'nin diğer kitapları ile paralellik arz etse de bu yorumu başka bir yerde bulunamadığından ihtiyatla yaklaşmak daha doğru olacaktır.

Sonuç olarak bu bölümde İbn Sînâ'nın ortaya attığı delâlet nazariyesine Gazzâlî ve Râzî tarafından getirilen eleştiriler incelenmiştir. Literatürdeki genel kanı bu yönde olduğu için bölümü “eleştiriler” şeklinde isimlendirdik, ancak bununla yıkıcı bir tenkîdi kastetmiyoruz. Bize göre Gazzâlî ve Râzî'nin teoriyi alımlayış biçimleri onu dakikleştirerek gelişmesinde kritik rol oynamış, sonrakiler tarafından da incelenerek yeni düzeltmeler yapılabilmesine zemin hazırlamıştır.

Delâlet nazariyesine yönelik ilk eleştirilerin Gazzâlî'nin eserlerinde başladığı tespit edilmiştir. Mantığı İslâmî ilimlerin yöntemi kabul eden ve İslam dünyasında ona dair yaygın olumsuz intibayı düzelten Gazzâlî'nin, mantık konusunu içeren ilk eseri *Makâsıd*'da genel itibarıyla *Dânişnâme*'yi kaynak olarak almışsa da özellikle delâlet bahislerinde *İşârât*'ı da kullandığı açıktır. *Makâsıd*'ın en dikkat çekici yönü, Gazzâlî'nin sonraki eserlerinde de görülebilecek olan iltizam eleştirisini, ilk mantık eseri olmasına rağmen, onlara kıyasla çok daha özet bir şekilde ele almasıdır. Bu durum, Gazzâlî'nin iltizam delaletinde lazımların sonsuzluğuna dair farkındalığa, daha ilk kitabında bile sahip olduğunu göstermektedir.

İkinci eseri Gazzâlî'nin geniş mantık kitabı *Mi'yâr*'dır. Burada kullandığı ıstılahlar ve tanımlar İbn Sînâ'nın *İşârât*'ı ile benzerlik göstermektedir. İltizamın terki hususunda bu eserde birkaç sebep gösterilir. Bunlardan biri iltizamın sınırsız ve belirsizliği, diğeri ise iltizamın dili vaz'eden tarafından konmamış olmasıdır. Öte yandan iltizamın terk edilmesini tavsiye ettiği yer; *Makâsıd*'da ilimler ve anlatılar, *Mi'yâr*'da ise tarifler şeklinde geçer. İlimlerde kullanılmamasına dair tavsiyesi, kendi kullanımları dikkate alındığında geçersiz hale gelebilir, zira fıkıh usulünde itibar ettiği işâretin delâleti, mantıktaki iltizam delâletine benzetilmektedir. Tariflerde kullanılmamasına dair tavsiyesi ise iltizamın terkinin daha sınırlı bir alana hapseder. Ancak bunun daha da daraltılarak *hadd* şeklindeki tarifler olarak anlaşılması mümkündür. Zira mahiyete

delâlet eden zatilerden bahsederken iltizamı *resm* türü delâletlerde yeniden görürüz. Dolayısıyla onun ifadelerinden açıkça anlaşılmasa da tercihlerinden hareketle iltizamın *hadd* türü tariflerde kullanılmamasına işaret ettiği söylenebilir.

Gazzâlî'nin ıstılahlarında ve tasnifinde yeni yollar izlediği diğer eseri *Mihakk* delâlet bahislerinde diğer eserlerine kıyasla ciddi farklar içermez. Burada sadece iltizamın terki için tarifler ve ilimler yerine aklî araştırma ifadesini kullandığına dikkat çekmek yeterli olacaktır ki bu ifade her ikisini de kapsayacak niteliktedir. Gazzâlî'nin sonraki eserlerinde konuyu ele alış biçimi buradakine oldukça benzer, bu da onun düşüncelerine son halini verdiğini ve bir daha değiştirmeye ihtiyaç duymadığını gösterir. Netice itibarıyla İbn Sînâ ile Gazzâlî'nin fikirleri arasında bir tenakuzdan ziyade şöyle bir durumun varlığından bahsedilebilir: İbn Sînâ'nın ihdas ettiği teori, lafzın manaya delâlet türlerini ortaya koyarken Gazzâlî'nin katkıları bu delâlet türlerinin nerelerde kullanılıp kullanılamayacağını sınırlarını çizmiş, terk edilmesi gerekli olduğunda da bunu gerekçelendirmiştir.

Gazzâlî'nin yorumlarını gözden geçirmek suretiyle İbn Sînâ'nın delâlet teorisini masaya yatıran Râzî, teoriye kritik müdahalelerde bulunarak gelişmesini ve dakikleşmesini sağlamıştır. İlk mantık kitabı olan *Âyât*, muhtasar bir eser olmasına rağmen tazammun delâletinde haysiyet kaydının, iltizam delâletinde ise zihnî mülâzemet şartının ihmal edilmemesiyle dikkat çeker. Burada detaya inilmeyen bu ifadelerle neyin kastedildiği sonraki eserlerde derinleştirilmiştir.

Râzî'nin sistematik eseri *Mûlahhas*, delâlet türlerine dair problemleri görebilmek için biçilmiş kaftandır. Öncelikle o hem mutabakat hem tazammuna yahut hem mutabakat hem iltizama aynı anda eş sesli (iştirâk) olarak delâlet etmeyi mümkün kılan İbn Sînâ'nın mutlak delâlet tanımlarına haysiyet kaydı getirerek eş seslilik sorununu çözmüştür. Ona göre iltizam delâletinin mutabakata tâbî' olması da mutabakatla eş sesli delâlet etmesini engeller. Tazammun ve iltizamın mutabakata tâbî', mutabakatın ise vaz'î oluşu da delâlet türlerine getirilen bir başka önemli katkıdır. Bununla beraber tazammunla delâletin gerçekleşebilmesi için mahiyetin bileşik olması şartı vardır. Aksi takdirde yalnızca mutabakat gerçekleşir. İltizamın gerçekleşmesi ise mahiyetin melzum olmasına bağlıdır ki mahiyet de her halükârda çağrışımında bulunacağından melzumdur. Buradan çıkan sonuç ise mutabakatın her zaman tazammunu

gerektirmediği ama iltizâmı gerektirdiği, bu iki delâletin ise her türlü mutabakatı gerektirdiğidir. *Mûlahhas*'ta karşımıza çıkan bir diğer tasnif, mutabakatın vaz'î, tazammun ve iltizamın ise aklî oluşudur. Gazzâlî açıkça ifade etmese de bu iki delâlet türü için vaz'î değildir dediğine göre Râzî'nin, Gazzâlî'nin araladığı kapıdan girdiği görülmektedir. Râzî, tıpkı *Âyât*'ta olduğu gibi *Mûlahhas*'ta da iltizamın şartının zihnî lüzum olduğunu tekrarlar ve ek olarak zihnî ve haricî lüzumları daha detaylı açıklar. Son olarak iltizamın ilimlerde terk edilmesinin sebebine değinir, ona göre bu durum aklî veya sonsuz olmasından kaynaklanmaz, lazımların durumundan kaynaklanır. Buna göre lazımların açık veya kapalı olması ihtimallerini değerlendirmeye alır ve ikisini de devre dışı bırakır. Sonuç olarak *Mûlahhas*'taki hamlesinde, terk konusunda Râzî'nin de Gazzâlî'yi desteklediğini, ancak sebepler konusunda bazı ayrışmalar görüldüğü söylenebilir.

İbn Sînâ'nın *İşârât*'ı üzerine Râzî'nin kaleme aldığı *Şerhu'l-İşârât*, diğer eserlerinden sonra konuyu detaylandığı kitabıdır. Burada İbn Sînâ'nın cümlelerine doğrudan yorumlarda bulunur, onun *İşârât*'taki mutabakat, tazammun ve iltizam delâletleri tanımları ve örnekleri üzerine meseleyi daha farklı bir bakış açısıyla müsemmanın tamamına, içine ve dışına delâlet şeklinde ifade eder. Öte yandan bu eserinde iştirak problemini haysiyet kaydı ile değil mutabakatın ilk ve bizzat, tazammunun ise ikincil ve bîlaraz oluşu üzerinden çözmüştür. Buna göre bir lafız mutlak olarak söylendiğinde tazammun delâletinin anlaşılması mümkünse bile öncelikli değildir, ilk dikkate alınması gereken şey onun mutabakat anlamının kastedildiğidir. Tazammunun kastedilmesini gerektirecek bir karine bulunuyorsa o durumda tazammun anlamına gidilir. Neticede lafız mutabakat ve tazammun anlamlarına aynı anda eş sesli delâlet etmemiş olur ki bu da problemi ortadan kaldırır. Mutabakat ve iltizam delâleti için eş sesliliğin gündeme gelmemesi de aynı şekilde çözülebilir. Bize göre delâletlerin birincil ve ikincil olmaları eş seslilik sorununu haysiyet kaydından daha iyi çözmektedir. Çünkü bir lafzın öncelikli anlamı mutabakattır denildiğinde kelimeye bakılır, mutabakat olduğunda ifadenin bütünü doğru anlaşılıyorsa ona delâlet ettiğine hükmedilir, değilse ve farklı bir işaret varsa o zaman da diğer delâletlerden biri olduğu anlaşılır. Böylece kelimenin iki anlama da eş sesli biçimde delâlet etme ihtimali ortadan kalkmaktadır.

Râzî'nin mantığı ele aldığı ulaşabildiğimiz kronolojik olarak son eseri ise *Lübâb*'dır. Tazammun delâletinde haysiyet kaydını, iltizam delâletinde ise lüzum şartını burada da koruduğu görülmektedir.

Râzî'nin en kapsamlı mantık eseri *el-Mantıku'l-kebîr*'dir. Ancak bu eserin Turgut Akyüz tarafından tahkik edilen versiyonunun Râzî'ye aidiyetinde tartışmalar vardır. Nitekim içerik itibarıyla da delâlet bahislerinin diğer eserlere nazaran çok daha ayrıntılı ve uzun olduğu görülür. Bu eser Râzî'nin diğer metinlerinde yer alan hemen her konuyu içermekte olup, ona ziyade bazı konular ve misallerle zenginleştirilmiştir. Diğer eserlerinin aksine burada lafızlar bahsine doğrudan üçlü delâlet ayrımı ile başlanmaz. Öncelikle lafızlar mühmel ve müsta'mel olarak tasnif edilir. Müsta'mel lafız delâlet edebileceği vaz' olunduğu bir mana bulunan lafızlar şeklinde açıklandıktan sonra mutabakat, tazammun ve iltizamla delâlet edenler olarak üçe ayrılır. Ancak buradaki üçe ayırma aklî bir zorunluluktan kaynaklanmaz, araştırmalar sonucu tümevarımla elde edilen istikrâî bir taksimdir. Delâlet türleri açıklandıktan ve örnekler verildikten sonra iltizamdaki örneği tekrar gündeme getirerek burada insanın yazma sanatına kabiliyeti olana delâleti ile kâtibe delâletinin birbirinden farklı olduğunun altı çizilir. Üçlü delâlet taksimi farklı taksimlerle de karşılaştırılır. Buna göre mutabakat hakikate ve vaz'î delâlete, tazammun ve iltizam ise mecaza ve aklî delâlete karşılık gelir. Burada Râzî'nin diğer eserlerinde de gördüğümüz İbn Sînâ'nın teorisindeki bir boşluğu gösterilerek iştirak problemi gündeme getirilir ve haysiyet kaydı çözüm olarak önerilir. Bu problemin mutabakat ve iltizam delâletleri arasındaki eş sesliliğinin örneği güneşin yuvarlağı ile parlaklığıdır. İltizam delâletinin lazımı olması bakımından delâlet etmesi müellife göre sorunu çözecektir. Bu eserde yine diğerlerinden farklı olarak delâletler güçlüden zayıfa mutabakat, tazammun ve iltizam şeklinde sıralanır. Bu tasnifte olduğu gibi vaz'î-aklî ayrımında da vaz'î delâlet aklî delâletten güçlüdür. Son olarak müellif önemli bir müdahale yapar ve iltizâm delâletinin terkine yönelik eleştiriyi daha dengeli bir yere oturtur. Gazzâlî'nin ilimlerde kullanılmaz sözünden kastı eğer *hadd* şeklindeki tarifler ise o zaman bu iddia kabul edilebilir olduğunu, değilse edilemeyeceğini düşünür. Esere bakıldığında sadece burada yer alan bazı iddiaların diğer görüşleriyle tutarlı olduğu, bazılarının ise bağdaştırılmasının güçlük doğurabileceği görülür. Örneğin vaz'î-aklî delâlet ayrımında aklîliğin değişimi kabul etmemesi, tazammun delâletinde parçanın

parçasına delâletin ve iltizam delâletinde lazımın lazımla delâletin mümkün olması diğer düşünceleriyle kıyaslandığında anlaşılması zor cümlelerdir. Sonuç olarak eserin aidiyeti ile alakalı tartışmalar akılda tutulmakla beraber bazı konuları derinleştirmesi ve daha açık hale getirmesi bakımından önemli olduğunu söylenebilir.

Netice itibarıyla Gazzâlî'nin her bir kitabında ifade ettiği konuları, örnekleri, açık ya da kapalı biçimde ortaya koyduğu düşünceleri, Râzî'nin kendi eserleri boyunca geliştirdiği ve delâlet bahsini daha sağlam temellere oturttuğu söylenebilir.

SONUÇ

Bu tezde delâlet bahsinin İbn Sînâ elinde farklı eserleri boyunca nasıl şekillendiğini, ardından Gazzâlî ve Fahreddîn er-Râzî tarafından ne tür eleştirilere tabi tutulduğunu, bu eleştirilerin haklı olup olmadığı noktaları ve teoriyi geliştirme yönünde nasıl katkılar sunduklarını araştırdık. Bize göre İbn Sînâ kendisinden sonra gelecek eleştirilerin bazılarını kapı aralayacak bazılarını da kapıyı baştan kapatacak işaretleri kendi eserlerinde üstü kapalı biçimde vermiştir.

İbn Sînâ’da başlayan ve sonrakilerin geliştirdiği meselelerden biri delâlet türleri arası ilişkilerdir. İbn Sînâ’ya göre tazammun ve iltizam delâletleri mutabakatı gerektirir. Râzî ise meseleyi biraz daha genişleterek diğer gerektirme ilişkilerini de buraya ekler. Ona göre tazammun ve iltizam mutabakata tabiidir, ama bir yerde mutabakat varsa bu, tazammun delâletinin de kesinlikle var olduğunu göstermez. Mutabakat varken tazammunun da olması için mahiyetin bileşik olması şartını ekler, mahiyetin bileşik bir yapısı varsa tazammun da gerçekleşir. İltizamın bulunması ise mahiyetin melzum olmasına bağlıdır. Râzî’ye göre ise mutabakat delâleti bulunan bir lafız her halükârda melzum olur ve mutabakatın bulunduğu her yerde iltizam delâleti de gerçekleşir.

İbn Sînâ tarafından açıkça dile getirilmemiş olsa da sonraki dönem düşünürleri arasında tartışılan konulardan biri iltizam delâletinin ilimlerde kullanılıp kullanılmayacağıdır. Bu tezde Gazzâlî ve Râzî’ye nispet edilen “iltizam ilimlerde/tariflerde kullanılmamalıdır” sözünde asıl kastın tanımda (*hadd*) kullanılmaması olduğu çıkarımı yapılmıştır. Öncelikle İbn Sînâ’nın meseleye mantık kitaplarının başında lafızlar bahsinde yer vererek beş tûmelin kendi aralarındaki ilişkilerde kullanmasından ve *hadd, resm* şeklindeki tariflerle ilişkili ele almasından hareketle mutabakat, tazammun ve iltizam delâletlerinin bu tarif türlerinde işlevleri olduğu sonucuna ulaşıldı. Delâlet dediğinde iltizamı kastetmediğine dair ifadeleri, iltizamın ona göre de *hadd* türü tariflerde kullanılmayacağına dair savı güçlendirdi. Râzî’ye aidiyeti tartışmalı olan *el-Mantıku’l-kebîr* iltizam delâletindeki itirazın *hadd* şeklindeki tariflere yönelik olması durumunda kabul edilebileceğini söyleyerek bunu açıkça ifade ederken Gazzâlî’nin de fıkıh usulü kitaplarında iltizama tekabül eden işâretin delâletini kullanması bu çıkarımı destekledi ve üç filozof için de iltizamın *hadd* türü tariflerde kullanılmasının muteber olmadığı neticesine ulaşıldı.

Gazzâlî'nin iltizamın ilimlerde kullanılmamasına yönelik eleştirisinde delil olarak öne sürdüğü şeyler lazımların kapalı, tespit edilemez ve sonsuz oluşuydu. Aslında tespit edilemez ve sonsuz oluşunun da lazımların kapalılığından kaynaklandığı söylenebilir. İbn Sînâ'nın ise açık lazımların vehimde melzumdan ayırlamayacağından bahsetmesi ve iltizam delâletindeki lazım ve melzumlar arasında sürekli birliktelik şartı aramasının, Gazzâlî'nin eleştirisine daha baştan verilmiş bir cevap niteliği taşıdığı tespit edildi. Bunun üzerine Râzî, iltizam delâletinin kullanılmama sebeplerinde Gazzâlî'ye katılmadığını dile getirerek açık ve açık olmayan lazımların her ikisini de ihtimal olarak değerlendirmiş, ikisinin de çelişkili durumlar doğuracağını düşündüğünden yine iltizamı kullanmama neticesine varmıştır.

Râzî'nin üç delâlet türünü vaz'î ve aklî olarak sınıflandırmasında Gazzâlî'nin de etkisi bulunduğu kanaatine varılmıştır. Zira iltizamın, diğer iki delâlet türü gibi vaz' yoluyla delâlet etmediği ifadesi ilk kez Gazzâlî'nin eserlerinde görülmüştür. Râzî'nin bu sınıflandırma tercihinin, dönemin dilcileriyle de örtüştüğü tespit edilmiştir.

Râzî'nin ilk kez ifade ettiği delâlet türleri arası iştirak problemi ve buna getirmeye çalıştığı çözümler ise önceki düşünürlerde karşılaşmadığımız ama sonrakiler tarafından takip edilecek bir meseledir. Râzî, delâlet türleri arası eş sesliliği genelde haysiyet kaydı ile çözerken bazı yerlerde birincil/bizzat ve ikincil/bilaraz delâletler şeklinde bir ayırım yapmıştır ki bizce sorunun çözümünde bu da oldukça isabetli bir yorumdur. Çünkü bir lafza ilk bakıldığında mutabakatla delâlet ettiği varsayımıyla hareket edilmesi, başka bir işaret bulunursa diğer delâletlere hükmedilmesi o lafzın eş sesli bir şekilde delâlet etmesinin önüne kolaylıkla geçmeyi sağlar.

Sonuç olarak Râzî'nin delâlet teorisine katkıları şöyle özetlenebilir: İştirak (eş seslilik) problemine çözüm olarak haysiyet kaydını koymuştur. Yani bir lafzın iki farklı delâlet türüyle eş sesli olarak delâlet etmesinin önüne geçmek için onun kendinde değil veya eş sesli olarak değil, parçası olması bakımından parçasına veya lazımı olması bakımından lazımına delâlet ettiğini söyleyerek meseleyi dakikleştirmiştir. Bunun yanında Gazzâlî'nin açtığı yolda kavramları belirginleştirerek mutabakatın vaz'î, tazammun ve iltizamın ise aklî yönleri olduğunu dile getirmiştir. Öte yandan ona göre tazammun delâletinin gerçekleşmesi için mahiyetin bileşik olması şartı vardır, oysa iltizamın gerçekleşmesi için herhangi bir şarta ihtiyaç yoktur. Bunun devamı olarak

mutabakat delâleti tazammunu gerektirmese de iltizamı gerektirebilir. Râzî'nin yaptığı bir başka yenilik tazammun ve iltizam delâletlerinin mutabakata tabi olduğunu açıkça dile getirmesidir. Ona göre mutabakat ise diğer ikisine tabi değildir. Benzer şekilde mutabakatın birincil ve bizzat; tazammun ve iltizamın ise ikincil ve bilaraz delâlet ettiğini eklemiştir. Delâlet türlerini tanımladığı paragraflarda onlar için yaptığı bir ayırım daha dikkat çeker: Mutabakat anlamın tamamına, tazammun içindekine, iltizam dışındakine delâlet eder. Bunların yanısıra iltizam delâleti ile özel olarak ilgilenen Râzî, onda harici değil zihnî lüzumun şart olduğunu dile getirmiş, lazımları beyyin ve gayrı beyyin olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ona göre beyyin lazımlar sonlu iken gayrı beyyin lazımlar sonsuzdur. İltizamın ilimlerde muteber olmadığını da bu açıklamasına dayanarak ifade eder. Şöyle ki beyyin lazımlar sonludur, ama beyyin derken kime göre açık olduğu bilinemeyeceğinden hangi lazımların beyyin olduğuna dair kesin bir tespit yapmak mümkün değildir. Gayrı beyyin lazımlar ise sonsuzdur dolayısıyla sonu olmayan bir lazımlar kümesi iltizam delâletinde kullanılamaz, çünkü delâletten maksat lafzın anlaşılmasıdır. Son olarak İbn Sînâ tarafından iltizam delâletine verilen örneklere bakarak lazımların sıfat olabileceğini veya olmayacağını ifade etmiştir.

İbn Sînâ'nın niçin böyle bir teori ihdas etme girişiminde bulunduğu, muhtemelen o dönemde kendisine ulaşan eserlerle ve şarihlerle yönelttiği itirazların yakın takibiyle yapılabilecek karşılıklı çalışmaların ziyadeleşmesiyle daha da aydınlanacaktır. Ayrıca, mantık kitapları boyunca farklı filozoflar tarafından ele alınan delâlet bahsinin, günümüz semantik tartışmalarına kadar kesintisiz biçimde nasıl bir yol izlediği de bu alandaki çalışmalar arttıkça gün yüzüne çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Akyüz, Turgut. “el-Mantıku’l-kebîr, Fahreddîn er-Râzî Tarafından Mı Telif Edildi? Aidiyet Problemi Üzerine Bir İnceleme”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2020), 71-79.

Akyüz, Turgut - Aliyev, Elmin. “Was Al-Mantiq Al-Kabîr Compiled By Fakhr al-Dîn Al-Râzî? A Study on the Problem of Authorship”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3/1 (25 Haziran 2020), 63-72. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/issue/55227/717938>

Altaş, Eşref. “Fahreddin er-Râzî’nin Eserlerinin Kronolojisi”. *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. İlmî Araştırmalar Dizisi. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2013.

Altunya, Hülya. “Gelenbevi’nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine ‘Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında’ Bir İnceleme”. *Eskiye* 41 (2020).

Bakkal, Ali. “Fıkıh Usulünde İşaretin Delâleti”. *Bilimname* 45 (2021), 337-377.

Bardakoğlu, Ali. “Delâlet (Fıkıh)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/119-122. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Cengiz, Mehdi. *Klasik İslam Düşüncesinde Delâlet*. Ankara: Kitabe Yayınları, 1. Basım, 2023.

Ceylan, Hadi Ensar. “Lafzın Manaya Delaleti”. *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*. ed. Fuat Aydın vd. 521-527. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.

Çapak, İbrahim. “Fahreddin Râzî’nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri”. *Dinî Araştırmalar* 8/23 (2005), 111-126.

Çapak, İbrahim. *Gazâlî’nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları, 1. Basım, 2005.

Çapak, İbrahim. “İlk Dönem İslâm Mantıkçılarının Modaliyete Yaklaşımı”. *Felsefe Dünyası* 1/39 (2004), 144-158.

Çapak, İbrahim. “Mantık Tarihinde Râzî”. *Felsefe Dünyası* 58 (2013), 39-65.

Durusoy, Ali. “Aristoteles’ten Gazzali’ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı” 28 (2015), 37-52.

Durusoy, Ali. “Gazâlî’de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi”. *İslami Araştırmalar* 13/3-

4 (2000), 303-320.

Erdem, Mehmet - Deliçay, Tahsin. “Mantık, Belâgat ve Usûl-ü Fıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak ‘Delâlet’”. *Marife Turkish Journal of Religious Studies* 2/1 (ts.), 171-180.

Fallahi, Asadollah. “An Inquiry on Fakhr al-Din Râzî’s Authorship of Al-Mantıq al-kabîr”. *History and Philosophy of Logic* 42/3 (2021), 224-246.

Fallahi, Asadollah. “Burhân al-dîn Nasafî as the Author of Al-Mantıq al-kabîr (MS Aḥmad iii, no. 3401)”. *History and Philosophy of Logic*, 1-16. <https://doi.org/10.1080/01445340.2022.2162320>

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Düşünmede Doğru Yöntem/Mihakkü’n-Nazar*. çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Ahsen Yayınları, 1. Basım, 2002.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustasfa: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. çev. Hacı Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustasfa: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. çev. Hacı Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *El-Müstasfâ*. thk. Ahmed Zeki Hammâd. Riyad: Dâru’l-Meymân, 1987.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Makâsıdu’l Felâsife*. thk. Mahmud Bejou. Dimeşk, 1. Basım, 2000.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Mi’yarü’l İlim İlmin Ölçütü ve Mantık*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Gutas, Dimitri. *Avicenna And The Aristotelian Tradition*. Leiden-Boston: Brill, 2014.

Hasnawi, Ahmad - Hodges, Wilfrid. “Arabic Logic Up To Avicenna”. *The Cambridge Companion to Medieval Logic*. Cambridge: Cambridge University Press;, 2016.

İbn Ebü’l-Hadîd. *Şerhu’l-âyâti’l-beyyinât*. thk. Muhtâr Cebî. Beyrut: Daru Sâdir, 1. Basım, 1996.

İbn Sînâ. *el-Mantıku’l-meşrikiyyîn*. Gize Mısır, 2021.

İbn Sînâ. *en-Necât Felsefenin Temel Konuları*. çev. Kübra Şenel. İstanbul: Dergah

Yayınları, 1. Basım, 2018.

İbn Sînâ. *eş-Şifa:el-İbare*. Kahire, 1952.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ/el-Medhal*. Kahire: el-Matbaatu'l Emiriyye, 1952.

İbn Sînâ. *İşaretler ve Tembihler*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2011.

İbn Sînâ. *Kitabu'n-necât*. ed. Muhyiddin Sabri el-Kürdi. Mısır: Matbaatü's Saade, 2. Basım, 1913.

İbn Sînâ. *Kitâbu's-şifâ : Yorum Üzerine*. ed. Muhittin Macit. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

Karlığa, Bekir. "Gazzâlî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/518-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kuşlu, Harun. "Ebu Bîsr Metta'dan İbn Sina'ya Mantığın Konusu: Söz ve Lafızlar mı Yoksa İkinci Makul Anlamlar mı?" *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (2019), 1-28.

Önder, Şeyma Gülsüm. "Temsilin İki Farklı Yüzü: Tanım ve Unsurları Bağlamında Klasik Delalet Anlayışı ile Modern Semiyozis Kavramının Karşılaştırmalı Analizi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (2021), 1083-1114.

Özel, Elif. *Frege'nin gönderge teorisi ile Gelenbevi'nin delâlet teorisi arasında bir karşılaştırma*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.

Özpilavcı, Ferruh. "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu Îsâgûcî Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (15 Aralık 2017), 2009-2068. <https://doi.org/10.18505/cuid.338952>

Râzî, Fahreddin. *el-Mantıku'l-kebîr*. thk. Turgut Akyüz. 2 Cilt. Riyad: Daru Fâris, 2022.

Râzî, Fahreddin. *el-Mûlahhas*. thk. Edâd Ferâmerz Karâmelîk - Âdîne Asgarînejâd. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, 1381.

Râzî, Fahreddin. *Lübâbü'l-İşârat*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1. Basım, 1986.

Râzî, Fahreddin. *Şerhu'l-İşarat*. thk. Ali Rıza Necefzâde. Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 1384.

Sağlık, Hacı. “Makâsıdu’l-Felâsife’deki Dânişnâme-i ‘Alâî”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 1282-1287.

Seber, Abdülkerim. “Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2014), 97-130.

Sekkâkî, Ebû Ya’kûb. *Miftâhu’l-ulûm*. Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1. Basım, 1983.

Selçuk, Remziye. “İzmirli İsmail Hakkı’dan Hareketle ‘Delâlet’ Üzerine Bir Değerlendirme”. *Ekev Akademi Dergisi* 75 (2018), 65-74.

Street, Tony. “The Reception of Pointers 1.6 in Thirteenth- Century Logic: On the Expression’s Signification of Meaning”. *Philosophy and Language in the Islamic World*. 2/101. Berlin, Boston: De Gruyter, 2021.

Şimşek, Mehmet Ali. “Delâlet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkileri”. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2001), 80-111.

Tosun, Mustafa Selman. *İbn Sînâ’da Tümelles ve Gazzâlî’nin Eleştirileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.

Tûsî, Nasîrüddin - Râzî, Kutbüddin. *Şerhu’l-İşarat*. thk. Kerim Feyzi. 3 Cilt. Kum: Matbuat Dini, 2003.

Türker, Ömer. *Seyyid Şerif Cürcani’nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantiki ve Dilbilimsel Temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.

Yılmaz, Fetullah. “Mutabakat, Tazammun ve İltizam Delâletlerinin Kökeni ve Fıkıh Usûlüne Girişi”. *Usul İslam Araştırmaları* 26/26 (01 Temmuz 2016), 101-136. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/29038/310497>